

OSMANLI ARAŖTIRMALARI
X

Nesir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY — İSMAIL ERÜNSAL

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
X

İstanbul-1990

TA'RİH BAŞLIKLİ MUHASEBE DEFTERLERİ

Nejat GÖYÜNÇ

*Halil İNALCIK'ın doğumunun
75. yıldönümüne*

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi Kepeci tasnifi defterleri arasında Büyük Rûznâmçe Kalemi anabâşlığı altında «Ta'rîh-i müsvedde-i vâridât», «Ta'rîh-i müsvedde-i rûznâmçe». «Ta'rîh-i rûznâmçe», «Ta'rîh-i rûznâmçe-i vâridât ve maşârifât» veya benzeri kısa ibarelerle tanıtılan bir kaç yüz defter vardır. Bunlardan bir kısmı doğrudan hazine-i 'âmire'nin gelir veya giderlerinin, bazıları her ikisinin, bir takımı da bir eyalet veya beylerbeyilik hazinesinin muhasebesine aittir. Bir başka gurubu da bir sefer sırasındaki gelir-gider muhasebesini ihtiva edenler teşkil ederler.

İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI¹ «Rûznâmçe-i evvel ve sâni kalemeleri» hakkında bilgi verirken, bu defterlerden birisinden alınma küçük bir örnek verirken defterin iç-kapaktaki anabâşlığının ilk satırını kaplayan kelimeyi atlayarak, hemen onun altında yer alan ikinci satırı tamamen kayd etmiştir: «müsvedde-i vâridât ve maşârifât-ı hazine-i 'âmire 'ammarahâ'llahu teâlâ ilâ yevmi'l-âhire evvel-i nevrüz el-vâki' fi 13 Câ sene 1031 ilâ nevrüz-i humâyün el-vâki' sene 1032». Bu ibarenin üzerindeki satırda ise ilk iki harfinin arası satır sonuna kadar bir çizgi ile birleştirilerek uzatılmış, ardından da son üç harfi yazılmış şu başlık vardır: «T _____ a'rîh»². Muhasebe defterlerine muameleler işlenirken başlıkta yer verilen kelimelerin bir kısım

¹ *Osmanlı Devleti'nin merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948, s. 338-39.

² BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi), KK (Kâmil KEPECİ) 1696, iç-kapak: «T _____ a'rîh».

harflerinin uzun bir çizgi ile birleştirilerek uzatılmasına Ortaçağ İslâm Devletleri malî kayıtlarında tesadüf edilir. Bu şekilde uzatılan kelimeye de, uzun çizgiye de, her ikisine de «medd» adı verilir³.

UZUNÇARŞILI'nın bahis konusu ettiği türden olanların en eskisi içerisinde H. 932-942 (M. 1525-1535) senelerine ait masrafları ihtiva eden bir defterdir⁴. Böylece on yıla ait defterlerin bir arada ciltlenmiş olduklarından şüphe etmemek gerekir. Defterin özellikle ilk kısmının çoğunluğu rutubetten okunamayacak bir hal almıştır; bu nedenle ekseri sahifelerinden istifade etmek mümkün değildir. KEPECİ, kataloguna «Ta'rih-i müsvedde-i vâridât» şeklinde kayd ettiğine göre, o, defterin içkapığındaki «Ta'rih» başlığını görmüştür. Lâkin elimizdeki defterde vâridât değil, in'âmât, taşaddukât cinsinden giderler bulunmaktadır. Bu sebepten bu defteri «in'âmât defteri» olarak isimlendirenler olmuştur⁵, hatalı bir ad koymadır.

FEKETE Layos bu tip defterlerden ikisini kullanmıştır. Bunlardan birisi Gotha'da Herzogliche Bibliothek'te bulunan bir Türkçe yazma⁶ olup Kasım Paşa'nın Budin Beylerbeyiliği ve Abdülkerim Efendi'nin Defterdarlığı zamanında aynı beylerbeyilik hazinesinin 4. Mayıs - 13. Ekim 1558 tarihleri arasındaki gelir-gider hesaplarını kapsamaktadır. Diğeri ise Leipzig'de Städtische Bibliothek'teki Defterdar Mustafa Bey zamanına ait Budin hazinesi gelir-gider hesaplarına mahsustur, 21. Aralık 1579 (21. Şevvâl 987)'den başlamaktadır⁷. Her iki defterin iç-kapaktaki başlangıcında bütün satırı kaplayan tek kelimelik bir başlık vardır :

3 Bu hususta ayrıntılar için bak. Walther HINZ, *Die Resâle-ye Falakiyyü des 'Abdollah ibn Moḥammad ibn Kiyâ al-Mâzandarâni. Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, Wiesbaden 1952, s. 21 b (bundan sonra : HINZ, Resâle).

4 BOA, KK 1764.

5 İsmail ERÜNSAL, «Kanunî Sultan Süleyman devrine ait bir in'âmât defteri», *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), 1; Cornell H. FLEISCHER, «Preliminaries to the Studies of the Ottoman Bureaucracy», *Raiyyet Rûsûmu, Journal of Turkish Studies*, X, 138.

6 FEKETE Layos, *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, Budapest 1955, I, 236, not. 1.

7 FEKETE, *aynı eser*, I, 374, II, Levha XXXIX.

«Ta'rih». Birinci harfin noktasız, hatta belirsiz oluşu ve sondaki üç harfin ise birbirine girmiş olması yüzünden «sâniha» şeklinde okunmuştur, ne olduğu üzerinde fazla durulmamıştır. Defterlerin her ikisi de birer muhasebe rûznâmçe defteridir.

Bu defterlerin başlığındaki «Ta'rih» deyimini, bunların bir kısmını kullanan Halil SAHİLLİOĞLU'nun da dikkatini çekmemiştir⁸. Hatta bu deyimini doğru olarak okuyan Caroline FINKEL de üzerinde durmamıştır⁹.

FEKETE'nin kullandığı bir beylerbeyilik hazinesine ait defter türünden görülebilen bir kaç defter daha vardır: Budin, Diyarbekir, Halep, Erzurum ve Bagdad'a ait rûznâmçeler¹⁰. Kanunî'nin 1543 Estergon¹¹, Vezir-i âzam ve Serdar Husrev Paşa¹² ve ordu-yu humâyûnda Defterdar Vezir Ebubekir Paşa zamanına ait H. 1038 (M. 1628/29) tarihli bir diğer defter¹³ sefer sırasında tutulan muhasebe defterlerine başka örneklerdir.

Yukarıdaki misallerde görüldüğü üzere, Osmanlı Devletinde yalnız merkezî idarede değil, taşrada da düzenlenen hazine gelir-giderlerine ait muhasebe rûznâmçelerinde pek yaygın olan «Ta'rih» başlığının nereden geldiğini anlamak için İlhanlı Devleti zamanında kaleme alınan muhasebe el-kitaplarına başvurmak gerekir.

8 Halil SAHİLLİOĞLU, «Ruznâmçe», *Tarih boyunca paleografya ve diplomatik semineri*, 30. Nisan - 2. Mayıs 1986, *Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 113-139 (kısaltma: SAHİLLİOĞLU, Ruznâmçe). Ayrıca bakınız. HALİL SAHİLLİOĞLU, «1683-1740 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu hazine gelir ve gideri», *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Ekim 1976, Kongreye sunulan bildiriler*, Ankara 1981, II, 1389-1406 (kısaltma: SAHİLLİOĞLU, Hazine).

9 Caroline FINKEL, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaign in Hungary, 1593-1606*, Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Wien 1988, s. 219-220.

10 BOA, KK 1888 (Halep), KK 1925 (Diyarbekir), KK 1926 (Erzurum), KK 1973 (Bagdad), Maliyeden Müdevver (kısaltma: MM) 7339 (Budin).

11 KK 1765; bak. Mehmet İPÇİOĞLU, «Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) seferi - 1543», *Osmanlı Araştırmaları*, X.

12 Halil İNALCIK, «Husrev Paşa» maddesi, *İA*, V/1, 606-609.

13 KK 1922.

I. Muhasebe el-kitapları

1930'da Zeki Velidi TOGAN Konya'da Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde Felek 'Alâ-i Tebrîzî (Abdullah Ali)'nin *Sa'adet-nâme* isimli eserini bulur ve tavsifini yapar¹⁴. Gazan Han'ın Veziri Sa'deddin Muhammed ibn Tâceddin Ali üs-Sâvecî'nin emri ile, oğlu Şerefeddin'e maliye ilmini öğretmek için 700'de telif edilmiştir, eldeki nüsha 815'de Bursa'da istinsah edilen bir yazmadır. TOGAN, «bu husus Osmanlı hükûmetinin Bursa devrinde istifa (muhasebe) işlerinin İran Moğolları zamanında telif edilen eserlerden öğrenildiğini gösterir» hükmüne de varır¹⁵. Hemen ertesi sene de Ayasofya Kütüphanesi'nde *Risâle-i Felekiyye*'yi bulur¹⁶. Onun da kısa bir tanıtımını yapar. TOGAN daha sonra her iki eserin birer yazmasını daha bulur¹⁷. Her iki eserden Walther HINZ geniş ölçüde faydalanmış¹⁸, *Risâle-i Felekiyye*'yi giriş ve dizinlerle yayınlamıştır¹⁹.

Risâle-i Felekiyye'nin yazarı Abdullah b. Muhammed b. Kiyâ aslen Mâzendarân'lıdır, oranın ileri gelenlerinden bir aileye mensuptur; fakat Tebriz'de büyümüş, gelişmiştir. Eserini Hümâmeddin Felekü'l-Ma'ânî'nin vezirliği zamanında tamamladığı için, ismini *Risâle-i Felekiyye* koymuştur. HINZ'in tahminine göre, 1366 civarında yazılmıştır²⁰.

Adnan ERZİ'nin 1944'te İstanbul'da keşf ettiği 1441'de Herat'ta yazılan Ali Şîrâzî'ye ait *Şemsü's-siyâk* da Walther HINZ tarafından değerlendirilmiştir²¹.

14 A. Zeki Velidi TOGAN, «Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti», *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul 1931, I, 3, 14-15.

15 TOGAN, *aynı makale*, I, 15.

16 TOGAN, *aynı makale*, I, 31 vd.

17 Z. V. TOGAN, «Londra ve Tahran'daki islâmî yazmalardan bazılarına dair», *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/1-2, 1959-1960, s. 155-156.

18 Walther HINZ, «Das Rechnungswesen orientalischer Reichsfinanzämter im Mittelalter», *Der Islam*, XXIX, Berlin 1949, s. 1-29 ve 115-141 (kısaltma: HINZ, Rechnungswesen).

19 Bak. 5. numaralı dipnot.

20 HINZ, *Resâle*, s. 3; karşılaştır : SAHİLLİOĞLU, *Ruznâmçe*, s. 114' teki dipnot.

21 W. HINZ, «Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert», *Die Welt des Orients*, cüz 4, Stuttgart 1949, s. 313-340.

Yine 1950'de Konya'da Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde TOGAN tarafından bulunan İmâd es-Serâvî'nin aynı konudaki eseri o zamanlar büyük ilgi uyandırmıştır. Eserin ilk sahifesi kopmuş bulunduğundan içerisindeki bir «câmi'ü'l-ḥesâb» örneğine dayanarak TOGAN tarafından *Câmi'ü'l-ḥesâb* adı verilmiştir. Bu yazma 1962'de Göttingen'de bir doktora tezi konusu olmuştur²². Felek 'Alâ-yı Tebrîzî'nin *Sa'adet-nâme* ve *Ḳânûnu's-Sa'ade* adlı eserleri de yine Göttingen'de 1973'te tamamlanan bir başka doktora çalışmasının mevzuunu teşkil etmişlerdir²³.

İmâd es-Serâvî'nin babası İlhanlı maliyesinde memurdur. Bu nedenle oğlu da küçük yaşta aynı mesleği seçmiş, *şan'at-ı siyâkat* öğrenmiştir. İlhanlı Devleti'nde Ebu Said'in vefatı (1335) üzerine çıkan karışıklıklar sırasında Süleyman b. Yusuf'un hükümdarlığında (1339-1344) müstevfi-i memâlik olmuş, 1344 yazında karıştığı entrikalardan dolayı idam olunmuştur²⁴.

Bu eserlerde önce belgelerin nasıl tarihleneceği, siyakat rakamları, bunların kesirleri, rakamlarla birlikte kullanılan sayı sınıfları (*nefer*, *ferd*, *ḥabbe*, *'aded*, *bâb*, *cenâh* gibi), hint rakamları, muhasebe sırasında farklı kalemîyeleri göstermek için kullanılan başlıklar (*minhâ*, *min zâlîke*, *vuzi'a min zâlîke* gibi), toplama ve çıkartmalar (*cem'* ve *terḳîn*), *câ'ize* adı verilen kontrol işaretleri anlatılır, örnekler verilir, daha sonra da defterlerden, bunlara nelerin ve nasıl kayd olunacağından bahs olunur, bunlara da misaller verilir.

22 Nejat GÖYÜNÇ, *Das sogenannte Câme'o'l-Ḥesâb des 'Emâd as-Sarâvî. Ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesen von ca. 1340*, Göttingen 1962, basılmamış doktora tezi; bu eserin bir tanıtımı için bak. N. GÖYÜNÇ, «İmâd es-Serâvî ve eseri», *Tarih Dergisi*, XX, 73-86 (kısaltma : GÖYÜNÇ, Serâvî).

23 Mirkamal NABIPOUR, *Die beiden persischen Leitfaden des Falak 'Alâ-ya Tabrizî über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, Göttingen 1973. NABIPOUR *Sa'adet-nâme*'nin H. 708/M. 1309 tarihlerinde yazılmış olacağını söyler (s. 7).

24 Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevâih-i Reşîdî*, neşr eden : H. BAYÂNÎ, Tahran 1317/1939, s. 166; Mirḥond, *Ta'rih-i Ravzatü's-Şafâ*, Tahran 1339/1961, V, 558; Handemir, *Ḥabîbü's-Siyer*, Tahran 1333/1955, III, 234; Ahri, *Ta'rih-i Şeyh Üveys*, kısmen tercüme ve neşir eden : J.B.van LOON, Gravenhagen 1954, s. 170.

Sa'adet-nâme, *Risâle-i Felekiyye* ve *Câmiü'l-Hesâb* arasında yapılacak bir karşılaştırma, bu üç eserin yazarının birbirinden faydalandığını ortaya koyar²⁵.

Bu türden eserlerde en önemli kısmı defterler hakkındaki bilgiler teşkil eder. *Sa'adet-nâme*'de İlhanlı maliyesinde kullanılan yedi defterden bahs olunur : *Rûznâmçe*, *Tevcihât*, *Çânün*, *Harc-ı Muqarrer*, *Avârece*, *Müfred* ve *Câmi*²⁶. İmâd es-Serâvî'de ise altı defter zikr edilir. *Defter-i Tevcihât* karşılığı *Defter-i Vucüb* vardır. *Defter-i Çânün*'dan hiç bahs olunmamaktadır. *Defter-i Câmi* ismi de *Ta'rîh* olmuştur. Bu deftere *Câmiü'l-Hesâb* denildiği, hatta hükümdara takdim olunacaksa Mogolca tabiri ile *Cânkgi* adı verildiği belirtilmektedir²⁷.

Risâle-i Felekiyye'de de yedi defterden bahs olunmaktadır²⁸. Emir Hüseyin CİHANBEGLİ *Ta'rîh-i ictimâ-yi devre-yi Moğol*²⁹ adlı eserindeki bir dipnotunda *Risâle-i Şahibiyye* adlı bir başka eserden bahs edip muhtevası hakkında kısa bilgi vermişse de, sonradan şifahen kendisine yapılan başvurularda, böyle bir yazmayı bilmediğini beyan ettiği öğrenilmiştir. Halbuki 1300'da yazıldığını haber verdiği bu kitapta, yalnız beş defterden bahs olunmakta imiş.

Bu defterlerden en önemli olanları *Rûznâmçe*, *Avârece* ve *Câmiü'l-Hesâb* olsa gerektir. *Rûznâmçe*'ye günü gününe gelir ve giderler kayd olunurdu, defterin başlangıcı Nevruz'du. Osmanlı maliyesinde de *Rûznâmçe* defterlerinin başlangıcı kaide olarak Nevruz'dur. Bunun pek çok örnekleri vardır. *Sa'adet-nâme*'de bu deftere *Defter-i Ta'lîk* adı verildiği de belirtilmektedir³⁰.

Avârece Defteri'ne ise, *Rûznâmçe* Defteri'ne günü gününe kayd olunan gelir ve giderler, cinslerine göre sınıflandırılmış ola-

25 GÖYÜNÇ, Serâvî, s. 80.

26 NABIPOUR, *aynı eser*, s. 105-148.

27 GÖYÜNÇ, Serâvî, s. 80-83.

28 HINZ, *Resâle*, s. 81-184.

29 İsfahan 1336/1958, s. 192-194'deki dipnotları.

30 NABIPOUR, *aynı eser*, s. 105.

rak nakl olunurlardı. Bu nedenle, araştırmacılar bu deftere Kasa Defteri adını vermişlerdir³¹.

Ta'rih veya Cāmi'ü'l-Ḥesāb adını verdikleri defter de, Avārece Defteri'ne geçiriliş nizamında ve esas toplamlarına göre, ülkenin ve vilâyetlerin vergi ve benzeri gelirlerinin, bütün masrafların aktarıldığı, gelir ve gider arasındaki farkın (*el-bākî*) gösterildiği defterdi.

SERĀVĪ, Defter-i Ta'rih'e örnek olarak 37 Hânî, yani 1338/39 Milâdî yılına ait bir gelir-gider muhasebesi sunmuştur. Bu tarihte devlet bünyesindeki Bağdad, Diyarbekir, Azerbaycan, Irak-ı Acem, Kirman, Şiraz ve Rum vilâyetlerinin ve diğer bir iki kalem gelirin (*cihât*) tutarı 2.683.500 Dinar, gider ise 2.605.000 Dinar'dır. Defterin anabashğı *Ta'rihü'l-memâlik*'tir. Nevruzdan nevruga bir yıllık muhasebeyi göstermektedir³².

14. yüzyıl yazarlarından, bize İlhanlılar devri teşkilâtı hakkında çok kıymetli bir eser bırakan Muḥammed b. Hindüşāh NAHÇĪVĀNĪ de «Ta'rih» isimli bir defterden bahs eder. Bunun içerisine her vilâyet ve şehre göre düzenlenmiş olarak bütün hüccetler, alış-verişler, borçlar ve sair muameleler kayd olunurdu³³.

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıl sonlarına kadar hazine-i âmireye ait rûznâmçe defterlerinde bu başlığın kullanıldığı, bunlardan tam olanının da bir senenin nevruzundan müteakip senenin nevruzuna kadarki bir senelik gelir-gider hesabını kapsadığı görülmektedir. Bu tutumu İlhanlı malî sisteminin Osmanlılara tesirinin en belirgin örneği olarak görmek gerekir³⁴.

31 Bu defterlerin farkları ve muhtevaları için bak. HINZ, Rechnungswesen, s. 115-141.

32 GÖYÜNÇ, Serâvi, s. 82-84.

33 Muḥammed b. Hindüşāh NAHÇĪVĀNĪ, yay. ve önsöz, Abdülkerim Ali oğlu Ali-zāde, *Düsturu'l-katib fi ta'yin el-merâtib*, Moskova, 1974, II, 240-41. Mehmet Zeki PAKALIN, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, Ankara 1978, I, 5-6'da verilen bilgi pek metne uymamaktadır.

34 Nejat GÖYÜNÇ, «Osmanlı maliyesinde İlhanlı tesirleri», 9. CİEPO Sempozyumuna sunulan bildiri, Kudüs, 23-26. Temmuz 1990, basılacaktır.

II. Rûznâmçe defterleri hakkında

Yukarıda bahs olunan muhasebe el-kitaplarında bu defterlerin nasıl tutulacağı hakkında zengin bilgi vardır. Bunların kısaca gözden geçirilmesi İlhanlı-Osmanlı malî muamelât alış-verişini anlamak bakımından faydalı olacaktır.

1. İlhanlılarda defter başlığı ve günlük kayıtlar.

Muhasebe el-kitaplarından *Sa'adet-nâme* (SN), *Câmi'ü'l-He-sâb* (CH) ve *Risâle-i Felekiyye* (RF)'de bu hususta büyük benzerlikler, bazı ufak farklar vardır. Defterin başlığına bir satırı boydan boya kaplayacak şekilde «el-rûznâmçe» yazılır. Kelimenin son iki harfi uzun bir çizgi (*medd*) ile birleştirildiğinden uzunluk elde olunmuştur. Onun altına da «el-müttehîde 'alâ ismi'llahu te'âlâ ve husn tevfihi'l-müştemile» yazılır (SN ve CH). RF'de «'alâ ism» yerine «bi 'avn» deyimini vardır. Bu başlığı defterin muhtevası ile ilgili bir ibare takip eder : «'alâ mâ yektub fî'd-dîvân fî muqarreri'l-emvâl ve't-tahvîlât ve'l-ihrâcât...» (SN) gibi. Bu kısmın belli bir formüle bağlanmadığı farklı metinlerden anlaşılmaktadır³⁵. Bunu takiben de yıl belirtilir. SN'de verilen misalde hangi takvim yılının kullanılacağı ifade edilmemekle beraber, Hicrî takvim ile Celâli takvime uyan Hânî takvimin kullanılacağı, eserin «tarikleme» kısmında anlatılmıştır³⁶. CH'de Hânî takvim Hicrî ile birlikte kullanılmıştır. RF'de ise sade Hicrî sene vardır.

Daha sonra da ay ve gün bildirimine gelinir. Birinci başlıktan daha kısa bir başlıkta ay ismi yer almaktadır : «Muharrem» (SN ve RF'de), «Şa'bân» (CH'de). Her iki ay isminin de sondan ikinci ve üçüncü harfleri arası bir *medd* ile birleştirildiğinden ay ismi hemen fark edilmektedir. Ayın altına da daha kısa bir şekilde günün ismi Arapça olarak yazılır : «yevmü'l-âhad» (SN), «yevmü'l-işneyn» (RF), yevmü'l-cum'a» (CH) gibi. Bunun altına da ayın kaçınıcı günü olduğu işaretlenir : «ğurre-i minhü» (SN ve RF) gibi. Örnek³⁷ :

35 Krş. GÖYÜNÇ, *Das sogenante...*, s. 131; NABIPOUR, *ayn eser*, s. 105 vd.; HINZ, *Resâle*, s. 82-83.

36 NABIPOUR, *ayn eser*, s. 10-11.

37 NABIPOUR, *ayn eser*, s. 122.

m u h a _____ r r e m
 y e v m ü ' l - ā ḥ a _____ d
 el-ğurre-i minhü

Deftere kayıt edecek bir şey olmadığı günlerde de o gün için bir başlık konup altına «ḥālî» yazılacağı da bahis konusu eserlerde belirtilir. Anabaşlık hangi sahifeye yazılacaktır, SN ve RF'de ihtilâflıdır. Birincisi başlığın ilk, ikincisi sonraki varakta olacağını belirtir. RF'ye göre, ilk varağın arka tarafına yukarıya sağa «mübârek el-mübtedâ», aşağıya sola da «meymûn el-intihâ» (başlangıcı mübârek, sonu hayırlı olsun, anlamında) yazılır, arası boş bırakılırdı³⁸.

2. Osmanlılardaki uygulama.

Osmanlı Arşivlerinde bulunan muhasebe defterlerini şekil ve muhteva yönünden inceleyip değerlendirmeye çalışırken, önce «rûznâmçe» deyimini üzerinde durmak, sonra da muhasebe rûznâmçe defterlerinden bahs etmek gerekir.

A. Rûznâmçe deyimini hakkında. Aslında Farsça bir kelime olan rûznâmçe REDHOUSE'da³⁹ üç manaya gelmektedir: «günlük malî işlerin kayd edildiği defter», «maliye dairesinde günlük gelir-gider hesaplarını kayd eden memurun unvanı», «gelir-gider hesaplarının tutulduğu maliye dairesinin adı». Arşivdeki bilgiler de REDHOUSE'ın verdiği bilgilerin ilk ikisini doğrular: «defter-i rûznâmçe»⁴⁰, «Rûznâmecî Efendî, bu defter mücebince aynı ile kayd eylesin, deyü buyuruldu»⁴¹ «rûznâmçesi görüle» ve «rûznâmçe-i humâyûndan sâbıkı ile taḥbik itdirildikde»⁴² dizilerinde rûznâmçe bir defter adı olarak geçmektedir. «Bağdâd hazînesi defterdarı ve rûznâmçesi olanlar», «Bağdâd rûznâmçesinden ma'mûl' ün bih rûznâmçe alalar»⁴³. «el-ḥâc Hüseyin el-ḥâkîr rûznâmçe-i ev-

38 HINZ, *Resâle*, s. 82.

39 *Türkçe'den İngilizce'ye lughat kitabı, A Turkish and English Lexicon*, Constantinople 1921, s. 993.

40 KK 2025, s. 1; SAHİLLİOĞLU, *Ruznâmçe*, 115.

41 KK 1650, s. 1.

42 BOA, *Cevdet-Saray*, Nr. 2840.

43 *Mühimme Defteri (MD)*, 112, s. 301.

vel»⁴⁴ kayıtlarında da «rûznâmçe» deyimini ile bir memur ifade olunmaktadır. Yine «rûznâmçe alalar» ibaresinde de böyle bir defterden alınan suret anlaşılmaktadır.

Ayrıca rûznâmçe defteri ile görevli memura «rûznâmçei» veya «rûznâmçeci» denildiğinin pek çok örnekleri vardır.

Rûznâmçe defterlerinin yalnız hazineye ait olmadığına, Timar tevcihlerine ve teşrifata ait aynı adı taşıyan defterler bulunduğu evvelce UZUNÇARŞILI⁴⁵ ve SAHİLLİOĞLU⁴⁶ işaret etmişlerdir. Bu hususta arşivden de iki kayıt örneği vermek uygun olacaktır : «rûznâmçe-i sipâhî-zâdegân-ı vilâyet-i Diyarbekir ma' Ḥasankeyf»⁴⁷, «rûznâmçe-i humâyûna müracaat oluna»⁴⁸.

Bunlardan başka kadıaskerlik rûznâmçeleri⁴⁹, tersâne-i 'âmire' de de rûznâmçeci'ler, doğal olarak da rûznâmçe defterleri vardır^{49a}.

«Rûznâmçe» ve «Rûznâme» deyimlerinin biribiri yerine kullanıldıkları da olmaktadır, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi : «38'den 42 senesine gelince beş seneden-berü sâdır olan sebab-i tahrîr hükümü⁵⁰ mücebince Diyarbekir hâzinesinden defterdârân-ı sâbık zamanında verilen akçelerin defteridirki rûznâmeden ta'rîhiyle ihrâc ve irsâl olunmuştur», «hâlâ rûznâmçeden her defterdârın zamanında ne miqdâr akçe virilmiş ise günüyle yazılıb irsâl olunmuştur», «her defterdârın âsitâne-i sa'adetde virdüğü rûznâmesinde muqayyedir»⁵¹.

Metinde H. 1038-1042 (M. 1628-1632) arasındaki beş senelik süreden bahs olunmaktadır. İlgili defter bir mukataa defteri olup

44 KK 1862, s. 6.

45 *Osmanlı Devleti'nin merkez ve bahriye teşkilâtı*, s. 97.

46 Ruznâmçe, s. 115.

47 BOA, TRD (Timar rûznâmçe defterleri), 2, s. 579-80.

48 TRD 101, s. 816'da Diyarbekir Beylerbeyisi Ca'fer Paşa'ya yazılan 7 Rebiü'l-âhîr 997 (23. Şubat 1589) tarihli hüküm.

49 Halil İNALCIK, «The Rûznâmçe Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives», *Turcica*, XX (1988), 251-269.

49a «rûznâmecilik-i tersânei 'âmire» D.BŞM.TRE 14601, s. 2.

50 «sebab-i tahrîr» deyimini için bak. Josef MATUZ, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymâns des Prächtigen*, Wiesbaden 1974, s. 118.

51 MM 650, s. 45-51.

rûznâmçe defterinden çıkartılan kayıtlarla meydana gelmiştir. Bir nüshası her defterdar zamanında yazılıp İstanbul'a gönderilmiş, fakat yine de beş senelik bir defter daha düzenlenmiştir.

Koçi Bey risâlesi'nde de «rûznâme» ve «rûznâmçeci» tarif olunur : «rûznâme ... bu defterdir, her gün ne gelürse hazineye ve ne kadar harc olursa rûznâmçeci kendü kalemıyla yazar zabt eder»⁵². Bunlar hakkında bir başka belgede de aşağıdaki açıklamalar bulunur : «âsitâne-i sa'adetde rûznâmeci olanlar ibtidâ rûznâmçe hizmetine geldüklerinde 'adet-i kadîme üzere onar akçe terakki virilügelmeğin hâliyâ baş-rûznâmeci olan Derviş zeâmete mutaşarrif olmağın zeâmetine on bin akçe terakki ve ikinci rûznâmeci olan Mehmed'e on akçe terakki virilmek buyuruldu»⁵³. Defterlerdeki başlıklarda «be-kalem-i rûznâmçe-i evvel» kayıtları da Koçi Bey'in yazdıklarını destekler.

Rûznâmçecilerin taşraya hazine defterdarı olarak tayin olduğu görülmektedir, 1550 Haziran'ında Diyarbekir Hazine Defterdarı tayin olunan İbrahim Efendi ve yine aynı yüzyılda Budin'de görevlendirilen Lâlezâr Mehmed Efendi bunlara iki örnek teşkil eder⁵⁴.

16. ve 17. yüzyıllarda defterdara tâbi kâtipler arasında «rûznâmçei» unvanına malik olanlara rastlanmakta, fakat 17. yüzyılda âklâm olarak yalnız üç müesseseden bahs olunmaktadır : «âklâm-ı şıkk-ı şânî», «kalem-i şıkk-ı şâliş». Tabii olarak bunlara bir de «şıkk-ı evvel» eklemek gerektir, yani Başdefterdar, vilâyetlerde Hazine Defterdarı. Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı bu üç kalem-den şıkk-ı şânî kalemine bağlı mukataalar bâc-ı 'ubür, tamgâ-i siyah, bâzâr-ı esb ve âgnâm, kelle-hâne, kirîşhâne, resm-i kışlak, resm-i çift, cemâ'at-i Kara-ulûs, Amid, Palu, Çapakçur, Genc cizye-i geb-rânî mukataaları sayılmaktadır. Şıkk-ı şâliş kalemine ise bazı aşiretlerin ödeyecekleri maqtû'at ve muqâta'alar bağlanmıştı⁵⁵.

52 Ali Kemalî AKSÛT neşri, İstanbul 1939, s. 118.

53 KK 244, s. 89; MM 94, v. 35b ve 63a'da «mevâcib-i İbrâhîm el-fakîr rûznâmçei».

54 BOA, İbnülemin tasnifi, Nr. 1; Andreas TIETZKE, *Muşafâ 'Âlî's counsel for sultans of 1581*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften yayınlarından, Wien 1979, I, 168, 15.

55 MM 650, s. 252 ve 267 vd.

UZUNÇARŞILI 16. yüzyıl ortalarında maliye kalemleri arasında «rûznâmçe-i evvel» ve «rûznâmçe-i şânî» kalemlerini de saymakta ise de⁵⁶, bu devirde işlerin defterdara bağlı kâtipler tarafından yürütüldüğü kanaati paylaşılmaktadır⁵⁷. Belgelerde rûznâmçe kaleminden bahs olunmaması da aynı sebepten olmalıdır.

Bununla beraber, 16. yüzyılda Hazine-i 'amire'de başdefterdar dışında Anadolu defterdarı ve şıkk-ı şânî defterdarı bulunduğu sabit olduğundan bunlara bağlı kalemlerin de olması tabiidir. 17. yüzyılın ilk yarısına ait bir telhisteki «mâl-ı pâdişâhî için bir emr-i şerîf yazılsa dört beş elden geçüb üç defterdâr dahî birer nişân çekerdi» ifadesi de defterdarlara bağlı birer kalemin yani büro-nun varlığına delâlet etse gerektir⁵⁸.

Taşra teşkilâtının merkezdekinin daha küçüğü, fakat kuruluş bakımından aynısı olduğu bilindiğine göre, Diyarbekir'de üç kalemden söz edilmesi merkez-taşra paralellliğini gösteren bir başka kanıttır.

TABAKOĞLU'nun kullandığı 8. Zilhicce 1106/20. Temmuz 1695 tarihli bir belgedeki «... gelen akçeler ... 'aded ve ecnâsıyla defter itdürüb rûznâmçe-i humâyûnda hıfz..» sözleri 17. yüzyılın ikinci yarısında rûznâmçe kalemi'nin mevcudiyetini belgeler⁵⁹.

18. yüzyıl başlarında ise «âklâm hulefası ve kisedârları»nın fazla harç aldıklarından bahs olunmakta, fakat kalemlerin adı verilmemektedir⁶⁰.

B. Muhasebe ruznamçe'leri.

Diğer bir deyimle «hazine-i 'amire rûznâmçe defterleri» gerek başlıkları, gerek tertipleri bakımından farklılıklar gösterirler.

56 UZUNÇARŞILI, *Merkez*, s. 338-39.

57 Cornell H. FLEISCHER, *Bureaucrat and intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1986, s. 214.

58 Rhoads MURPHEY, «The Veliyuddin Telhis: Notes on the sources and interrelations between Koçi Bey and contemporary writers of advice to kings», *Bellefen*, XLIII/171 (1979), s. 561.

59 Ahmet TABAKOĞLU, *1680-1750 Osmanlı Mali Tarihi*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Doktora Tezi, İstanbul 1981, s. 18, not 35'teki kayıt.

60 KK 2025, s. 3; SAHİLLİOĞLU, *Ruznâmçe*, s. 122-23.

a. Başlıklar, başlangıçlar hakkında. Eldeki 16. ve 17. yüzyıla ait bu tür defterlerde çoğunlukla başlık «Ta'rih»ten ibarettir. Altında da farklı metinler bulunmaktadır. Birkaç örnek :

«t _____ a'rih-i
rûznâmçe-i şehri muhârremi'l-ħarâm min şuhûr-i sene-i
erba'in ve tis'a-mie-i hicret-i nebeviyye

(yev) mü's-seb _____ t
fî râbi' minhü der İstânbûl»⁶¹

«d e f _____ t-er-i
mevcûdât ve vâridât ve maşârif-i ħızâne-i 'âmire
'ammarahâ'llahu te'alâ ilâ yevmi'l-âhîret ki der râh-ı
sefer-i humâyûn-u surh-ser vâkı' şüde est el-vâkı' fî
18 n sene 960

(yev) mü's-selâs _____ e
fî 26 ramazân 960 der yurt-u cîsr-i Sinân der İznîkmîd»⁶²

«t _____ a'rih-i
müsvedde-i maşârif-i rûznâmçe-i ħızâne-i 'âmire
ilâ yevmi'l-muqâddere 'an evvel nevrüz el-vâkı' fî 7
(siyakat rakamı ile) zî'l-ka'de sene 980 ilâ

(yev) mü's-seb _____ t
fî 10 (siyakat rakamı ile) minhü»⁶³

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, «Ta'rih» ve «Defter» başlıkları (*medd*) biribirinin yerine kullanılmaktadır; fakat nadirdir, birincisi çoğunluğu teşkil ediyor. «Defter» başlığı daha ziyade 18. yüzyıl başlangıcından sonra devamlı olarak kullanılmaktadır⁶⁴.

61 KK 1863, s. 1. Aynı seriden 1765 numaralı defterin de başlangıcı aynı şekildedir. Birincisinde (940/1533) tarih Arapça, ikincisinde (950/1543) doğrudan doğruya rakamla yazılmıştır.

62 16. yüzyıla ait ikinci bir «defter» başlıklı rûznâmçe için bak. BOA, KK 1875 : «Defter-i rûznâme-i humâyûn der vaqt-i reften-i Ĥazret-i pâdişâh-ı 'âlempenâh ħullidet ħilâfetuhu be-sefer-i humâyûn 'an 3 şehri zilka'de sene 1004 (29. Haziran 1596) ilâ» (devamı yok). KK 1766, s. 1.

63 KK 1769, s. 1.

64 BOA, KK 2024 ve 2025.

Yıl ve günü belirten hususlar bazan doğrudan doğruya rakamla (gün belirtirken siyakatle), bazan da Arapça olarak yazılmaktadır. İlk iki örnekte defter kayıtları, defterler birer sefer sırasındaki gelir-gideri ihtiva ettiğinden senenin herhangi bir gününden, seferin başlangıcından itibaren. Buna karşılık hazine-i âmireye ait bir başka defter nevruzdan nevuza kayıtları kapsamaktadır. Ay da ikinci örnekteki gibi kısaltma ile (n = Ramazan) veya yazılı olarak bütün ay ismi şeklinde gösterilmektedir. Gün isimleri de her cins defterde olduğu gibi, Arapça yazılmaktadır. İlhanlı devrinden kalma muhasebe el-kitaplarında da öyledir⁶⁵. Yevm kelimesinin de çoğunlukla yalnız son harfi «m» kaydedilmektedir. Bu da bütün defterlerde rastlanan bir gelenektir.

«Rûznâmçeci'nin «Hü!, «Yâ Fettâh!», «Yâ Mu'in!» diyerek günün tarih kaydı altına muhasebe maddelerine hemen başladığı görülür»⁶⁶ denilmekte ise de, 16. ve 17. yüzyıllara ait rûznâmçe defterlerine *davet* (*invocatio*) ile başlanması pek seyrek. İncelenen defterlerde aşağıdaki davet formülleri görülmektedir: «Hu»⁶⁷, «Hüve'l-mu'in»⁶⁸, «Yâ müyessirü küllü 'asîr sehîl umürenâ»⁶⁹, «Yâ fettâh»⁷⁰, «rabbi temim bi'l-ğayr yâ mu'in»⁷¹, «hüve'l-rezzâk»⁷².

Mühimme ve Ruûs defterlerinde de nâdiren defterin başlangıcına *davet* yazıldığı görülür⁷³.

65 Nejat GÖYÜNÇ, «XVI. yüzyılda ruûs ve önemi», *Tarih Dergisi*, XVII/22, s. 23-24 (kısaltma: GÖYÜNÇ, Ruûs); NABIPOUR, *aymı eser*, s. 122 (metin kısmı); HINZ, *Resâle*, s. 90.

66 SAHİLLİOĞLU, *Rûznâmçe*, s. 117.

67 KK 1890, defter 1014-1016 (1605-1607) tarihlerine aittir.

68 KK 1859, defterdeki kayıtlar 17 Zilhicce 1071 (13. Ağustos 1661)'den başlamaktadır.

69 KK 1862, s. 6. Defterdeki kayıtlar 24 Zilhicce 1085 (21. Mart 1675, yani Nevruz)'den itibaren.

70 KK 2157, s. 4, defter 1114 (1702/1703) tarihine aittir.

71 KK 2024, s. 8. Defterdeki kayıtlar gurre-i Muharrem 1114 (28. Mayıs 1702)'ten başlamaktadır.

72 KK 2025, s. 1. Kayıtlar gurre-i Muharrem 1117 (25. Nisan 1708)'den başlamaktadır.

73 Mühimme defterlerinden örnekler: «Hü allahümme yâ hâfız yâ mu'in» (MD, Nr. 83, defterdeki kayıtlar 22. Ramazan 1026/1. Eylül 1617'dan başlamaktadır); «Hüve'l-feyyâz» MD 50 (aslında bir Ruûs defteridir, 9 Rebiü'l-âhir

17. yüzyılda rûznâmçe defterlerinin başlangıcında hangi sadrazam, hangi defterdar ve hangi rûznâmçeci zamanına ait olduğu da kayd olunmaktadır : «Ta'rîh-i rûznâmçe-i vâridât ve maşârif-i hîzâne-i 'âmire-i sefer-i humâyûn der zamân-ı düstûr-u ekrem müşîr-i efham vezîr-i 'âzam ve serdâr-ı ekrem Hâzret-i Murâd Paşa yesser'allahü te'âlâ mâyeşâ edâm allahu iclâlehu ve be-ma'rifet-i Hâzret-i 'Abdülbâkî Efendi Defterdâr-ı vilâyet-i Anadolu ve Defterdâr-ı sefer-i humâyûn dâmet me'âliyehe ve be-ķalem-i 'Alî el-ķaķır Rûznâmçe-i el-vâķi' 'an 23 Őehr-i Őaferü'l-mużaffer senê 1016 (19. Haziran 1607) ilâ» (devamı yok)⁷⁴.

Bu türden defterlerin bir kısmının yalnız varidat veya yalnız masraflara ait olduğu yukarıda belirtilmişti. Bu durum başlıklardan da anlaşılmalıdır. Bir kısım defterlerin de «müsvedde» olduklarına yine başlangıcında işaret olunmaktadır : «ta'rîh-i müsvedde-i rûznâmçe-i hîzâne-i 'âmire»⁷⁵, «ta'rîh-i müsvedde-i maşârif-i rûznâmçe-i...»⁷⁶, «ta'rîh-i müsvedde-i vâridât-ı rûznâmçe-i hîzâne-i 'âmire...»⁷⁷ gibi.

17. yüzyılın ikinci yarısında başlıklar kısmen değişikliğe uğramakta, bir kısım vergiler sıralanmakla birlikte dua formülleri de daha uzun ve farklı şekiller almaktadır :

991 12. Mayıs 1583 tarihinden itibaren) ve MD 113, defterdeki kayıtlar 26. Şevval 1112/3. Haziran 1701'den itibaren). Mühimme defterleri için bak. Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, «Mühimme defterlerindeki muâmele kayıtları üzerine», *Tarih boyunca paleografya ve diplomatik semineri*, s. 95-112. Ruûs defterlerinde de aşağıdaki «da'vet» şekilleri görülür : «Ħaķķı subĦânehu te'âlâ mübârek eyleye» (KK, Nr. 240, defterdeki kayıtlar 2. Rebiü'l-evvel 989/6. Nisan 1581'den başlamaktadır); «Rabbi veffiķ 'alâ itmâmihi bi'l-Ħayr» (KK 251, defterin başlangıcı Muharrem 997/20. Kasım 1588'den itibaren); «Allahümme sehîl bi-luĦîke ve bâriķe» (KK 253, defterin başlangıcı : 23. Safer 1001/29. Kasım 1592); «Rabbînâ yessir umürenâ bi'l-Ħayr» (KK 256, gurre-i Muharrem 1014/19. Mayıs 1605'ten sonrası).

74 KK 1786, s. 2. Metinde bahs olunan zat Kuyucu Murad Paşa'dır (bak. Cengiz ORHONLU, *İA*, VIII, 651-4.

75 KK 1767 ve 1770. Defterler 976 (1568/69) ve 982 (1578/79) tarihli-dirler.

76 KK 1769 ve 1771. Defterlerin tarihi 980 (1573) ve 990 (1582)'dir.

77 KK 1772, 997 (1589) tarihli defter.

«t _____ a'rih
 'an müsvedde-i irâdiyye-i rûznâmçe-i humâyûn der âsitâne-i sa'adet
 'an akçe-i cizye ve ziyâde-i cizye ve 'avârız ve muqâta'ât ve emvâl-i
 mütenevvi'a-i sâ'ire 'an hîzâne-i 'âmire 'ammarahâ'llahu te'âlâ ilâ
 yevm der zamân-ı kâim-makâm Hazret-i Ahmed Paşa el-Vezîr ve
 Mehmed Efendi Defterdar el-vâki' fî 17 sene 1071 ilâ (devamı
 yok)»⁷⁸

«t _____ a'rih-i
 müsvedde-i maşârif-i rûznâmçe-i humâyûn-i devlet-i 'aliyye-i sul-
 tâniyye ve saltanat-ı hîlye-i hâkâniyye şānahâ'llahu te'âlâ 'anî'l-âfât
 ve'l-beliyye ber-müceb-i müfredât-ı mevâcibât ve teslimât ve ihra-
 cât der zamân-ı şadrü'l-vüzerâ ve kehfü'l-fukarâ sadrazam ve aşaf-ı
 mu'azzam Hazret-i Ahmed Paşa edâma'llahu te'âlâ iclâlehu ve be-
 ma'rifet-i Hazret-i Vezîr-i rüşen-zamîr 'uṭarid-naẓîr Ahmed Paşa
 Defterdar-ı şıkk-ı evvel-i hazîne-i ma'mûre-i mezbûre 'an ibtidâ-i
 nevrûz-u sultânî el-vâki' fî 24 Zî'l-hicce sene 1085 ilâ» (devamı
 yok)⁷⁹.

18. yüzyıl başlarında ise, artık «ta'rih» başlığının terk olun-
 duğu, «defter» deyiminin kullanıldığı, fakat vergi isimlerine yine
 17. yüzyılın ikinci yarısındaki gibi başlıkta yer verildiği, sadrazam,
 defterdar ve ruznamçeci isimlerinin de zikr edildiği görülmekte-
 dir⁸⁰.

b. Defterlerin tertip bakımından farklılıkları.

Osmanlı hazîne-i 'amiresi'ne ait muhasebe defterlerinden ba-
 zılarının yalnız gelir veya giderleri, bazılarının her ikisini, bir kıs-
 mının da beylerbeyilik gibi taşra hazinesine ait oluşu muhteva
 bakımından farklar meydana getirir. Bir sefer dönemine ait gelir-
 gideri ihtiva edenlerinin de nevrudan nevruga değil, bir seferin
 başlangıcından itibaren tutulan hesapları kapsayacağı, tarihleme
 bakımından farklı olması tabiidir. Lâkin defterler tertip bakımın-
 dan da farklıdır.

78 KK 1859.

79 KK 1862. Her iki metinde de bahis konusu olan Ahmed Paşa, Köp-
 rülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'dır (bak. M. Tayyib GÖKBİLGİN, «Köprülüler»,
 İA, VI, 897-898).

80 KK 2024 ve 2025.

1. Toplu kayıtlar. Elde mevcut en eski defterlerden birisi olan ve içerisinde 4. Muharrem. 935 (18. Kasım 1528)'den 13. Şaban 942 (6. Şubat 1536)'ye kadarki bir kısım masraflar bulunan KK, Nr. 1764'te bazan günlük kayıtların dışında toplu masrafları ihtiva eden defterler de vardır. Sekiz seneye ait kayıtların, ayrı ayrı yıllık defterlerin bir arada ciltlenmesi neticesinde bir araya geldiklerine şüphe etmemek gerekir. Bu defterin 937 senesi Muharrem-Rebiü'l-evvel aylarına ait (25. Ağustos - 21. Kasım 1530) kayıtlar her ay için bir başlık çekildikten sonra, guruplandırılarak yazılmaktadır. Bunlar arasında in'amlar, tasadduklar, yeni müslümanlara ('*âdet-i nevmüslim*), elçilere (*teşrifât*), sultanlara verilen hediyeler ('*âdet-i boğça*) bulunmaktadır (s. 103-108). Aynı durum 938 senesi için de (1531/32) geçerlidir. Lâkin bu defa her ayın altına o aya ait masraflar guruplandırılmış olarak işlenmiş, derkenarlarında da günün tarihi belirtilmiştir. Masraflar *in'amât*, '*âdât*, *taşadduk* ve benzerleridir.

2. Günlük kayıtlar. Hazine-i 'amire'ye ait defterlerde kayıtlar haftanın belirli günlerinde işlenmektedir. Sultan Kanunî Süleyman zamanında bu kayıt işlemleri için gelenekleşmiş bir düzen görülmektedir. Meselâ 8. Rebiü'l-evvel 940 (27. Eylül 1533)'tan itibaren iki hafta, ayın 22'sine kadar (11. Ekim 1533) yalnız Cumartesi ve Pazar, ayın son haftasında ise Pazar, Pazartesi ve Cumartesi günleri deftere irad ve masraf işlenmiştir⁸¹. Müteakip ayın (Rebiü'l-âhir 940) ilk haftasında yalnız son gün olan Cumartesi, takip eden haftada (8-14. Rebiü'l-âhir) Pazar, Cuma ve Cumartesi, bir sonraki hafta Pazar, Cumartesi, daha sonra da Pazar, Salı, Cumartesi deftere işlem kayd olunmuştur. Rebiü'l-âhir 940'ın son iki gününden sonra (29 ve 30 Pazar ve Pazartesi) kayıtlar haftanın dört günü yapılmaktadır : Pazar, Pazartesi, Salı ve Cumartesi. Buna rağmen bazan aksamalar da görülmektedir. Aynı sene Cemâziyü'l-evvel ayının ortalarına doğru üç gün (Pazar, Pazartesi ve Cumartesi), Şevval ayının da ilk haftasında yine üç gün deftere gelir ve gider işlenmiştir⁸². Şevval'in ilk günü Ramazan Bayramı olduğundan o tarihte işlem yapılmaması anlaşılabilir.

81 Defterde günler Arapça yazılmaktadır : yevmü'l-aḥad, şānī, şālīs, erba'a, ḥāmis, cum'a, sebt. Burada günümüzdeki Türkçe karşılıkları kullanıldı.

82 KK 1863 türlü yerler. KK 1764'ün de bir bölümü (s. 187-201) aynı seneye aittir. Bu ikinci defterde masraflar toplu olarak, her aya bir başlık

Lâkin 955 Muharrem'inden sonra (11. Şubat 1548 sonrası) kayıtlar bazan Pazartesi, Cumartesi, bazan yalnız Cumartesi günlerine isabet eder⁸³. Defter İstanbul'dan hareketle Yenişehir - Bursa üzerinden Gelibolu'ya gidiş sırasında tutulmuştur. Düzensizlik seyahatle açıklanabilir.

1. Muharrem 971 (2. Ağustos 1563)'ten başlayan bir başka defterde de haftanın dört günü (Pazar, Pazartesi, Salı ve Cumartesi) işlem yapıldığına tanık olunmaktadır⁸⁴, bu düzenin 1031 (26. Mart 1622 sonrası) yılında da devam ettiği görülmektedir⁸⁵.

İşlemlerin divan toplantı günlerinde yapıldığı, divanın herhangi bir sebeple toplanmadığı günlerde de günün başlığı çekilerek altına «hālî» yazıldığı hatta sebebin de belirtildiğine şahit olunmaktadır :

« y e v m ü ' l - i ş n e _____ y n
fî 16 rā (Rebiü'l-evvel) sene 1033 (7. Ocak 1624) merhûm Sulţan Aĥmed Hān cāmi'-i ŧerifinde mevlūd-i ŧerif olmaĥla dīvān olmadı hālî»⁸⁶.

Başka sebepler arasında ŧunlar vardır : «ŧāhib-i devlet ĥāzretleri ĥār cem'ine gitmeĥile dīvān olmadı»⁸⁷, «Aĥūr-ķapusu'nda iĥrāk vāķi' olmaĥın dīvān olmadı»⁸⁸, «du'ā olmaĥın dīvān olmadı»⁸⁹, «Yeni cāmi'de iĥrāk vāķi' olmaĥın dīvān olmadı»⁹⁰, «rüz-i 'iyd-ı ŧerif dīvān olmadı»⁹¹, «Atbāzārı'nda iĥrāk vāķi' olmaĥın»⁹², «Ĥāzret-i Eyyüb-ü Enŧārî'de du'ā olmaĥın»⁹³.

konularak altına kayd olunmuŧ, her iŧlemin kenarına da hangi gün olduĥu yazılmıŧtır.

83 BOA, MM 94.

84 KK 1866.

85 KK 1696.

86 KK 2218, s. 175.

87 Aynı defter, s. 177.

88 KK 1819, s. 41.

89 KK 1818, s. 84 ve KK 1819, s. 147.

90 KK 1819, s. 194 ve KK 1818, s. 109'de : Yeni cāmi' ĥurbünde iĥrāk vāķi' olmaĥın» (tarih : 4. Zi'l-hicce 1039/15. Temmuz 1630).

91 KK 1819, s. 200, aynı sene Kurban bayramı.

92 KK 1818, s. 213, KK 1819, s. 348 (tarih : 18. Cemāziyü'l-āhir 1040/22. Ocak 1631).

93 KK 1818, s. 129; KK 1819, s. 228.

Divan toplanmadığı günlerde de hazineye gelir kayd olunduğu veya sarfiyat yapıldığı da vuku bulmaktadır. Meselâ deftere 7. Nisan 1597 (20. Ramazan 1005 Çarşamba)'de ve üç gün sonra 10. Nisan 1597'de «dīvān olmadı, der bāb-ı humāyūn sitāde» kayıtları düşülmüş, fakat altına tahviller yazılmıştır; bazı işlemlerin de üstlerine «der bāb-ı humāyūn» açıklaması konulmuştur⁹⁴. Bunların anlamı bu gelirlerin Bāb-ı humāyūn'da alındığıdır. 8. Nisan 1630 (24. Şaban 1039)'da da divan toplanmamış, fakat «bāb-ı humāyūn» da 28 kalem gelir kayd olunmuştur⁹⁵. Aynı gün «bā tez-kire-i rūznāmçe-i šānī» dört cemaatin mevâcibleri verilmiştir⁹⁶. 21. Temmuz 1630 (10. Zi'l-hicce 1039'da da kurban bayramı vesilesi ile padişaha 50.000 akçe harçlık verilmiştir⁹⁷.

17. yüzyılın ikinci yarısı ortalarında deftere günlük kayıtlar daha da seyrekleşmiş ve gayri muntazam bir hal almıştır. Meselâ Nevruz 1085 (21. Mart 1675=24. Zill-hicce) tarihinden itibaren gelir-gider kayıtlarının işlendiği bir defterde Muharrem 1086'ya ait sade üç, Safer ve Rebiü'l-evvel aylarına ait birer, Rebiü'l-âhire ait üç, Cemâziyü'l-evvel ayına ait de yalnız iki gün işlem yazılmıştır⁹⁸.

Aynı yüzyılda Diyarbekir ve Bağdad hazine-i 'âmire kayıtları daha sıkırlar. Diyarbekir'de 1629 sonbaharında bazan haftada altı defa deftere kayıt işlenmiştir⁹⁹. Bağdad'da ise 1672 senesinde haftada iki veya üç defa işlem yapılmıştır¹⁰⁰.

3. Gelir ve gider kayıtları. Bir kısım muhasebe defterlerinde günlük irad ve masraflar guruplandırılarak birbirini takiben yazılmaktadır. Rakamlar siyakat ile ise de, sahife kenarlarında bazan bunların hindî denilen normal rakamlarla teker teker yazılarak toplandıkları görülmektedir¹⁰¹. Bazan da defterin sonun-

94 MM 4676, s. 63, 64, 69, 74-75. Beni bu defterden haberdar eden Prof. Dr. Mehmet İBŞİRLİ'ye müteşekkirim.

95 KK 1819, s. 41-42.

96 KK 1818, s. 21.

97 KK 1818, s. 113.

98 KK 1862, türlü yerleri. Ayrıca bak. SAHİLLİOĞLU, Ruznāmçe, s. 117.

99 KK 1925. Vali Mustafa Paşa'dır.

100 KK 1973. Vali Silâhdar Hüseyin Paşa'dır.

101 KK 1770 (defter 1574 senesine aittir); MM 4676 (defter 1597 senesine ait kayıtları ihtiva etmektedir).

da bir bölüm «defter-ı erkām-ı vāridāt ve masārif-i hıżāne-i ‘āmile» başlığı altında muntazaman kayd olunmuştur¹⁰². Bu tür defterlerin (*defter-i erkām*) müstakil olarak tutulduğuna da şahit olunur. Meselâ Nevruz 1031’den ertesi senenin Nevruz’una kadar bir yıllık varidat ve masraf muhasebesini ihtiva eden bir defterin¹⁰³, «erkām-ı vāridāt ve maşārif ...» başlığını taşıyan bir mukabili vardır. Aynı yıla ait hesaplar alt-alta yazılarak günü gününe toplanmış, kontrol da edilmiştir. Denetleme işaretleri iradlarda —, masraflarda + ile belirtilmiştir¹⁰⁴.

Varidat ve masarifin ayrı ayrı defterlere yazıldığı da olmaktadır¹⁰⁵.

Günlük gelir ve gider hesaplarının bazan birbirini karşıladığı da görülmektedir. Örnekler :

	Gelir	Gider	
13. Cemâziyü’l-evvel 1031 (26. Mart 1622)	1.203.004	1.203.004	akçe.
14. » » »	532.266	532.266	»
15. » » »	744.716	744.716	» vs. ¹⁰⁶

C. Defterlerin tarihî kaynak olarak önemi.

Hazîne-i ‘āmile rüznâmçe defterleri, başlıkları ister «ta’rîh», ister «rüznâmçe» ister «defter» olsun merkezî hazinenin veya eyaletlerdeki bürolarının belirli sürelerde gelir-giderlerini, bunların döküm ve miktarlarını, kaynaklarını ihtiva ettiklerinden malî tarih bakımından sön derecede önemlidirler. Bir sefer sırasında tutulanları için de aynı şeyler söylenebilir. Halil SAHİLLİOĞLU bunlardan birçoklarından faydalanarak evvelce 1683-1738, Ahmet

102 KK 1765, v. 35b-41b.

103 KK 1696.

104 KK 2218. Ayrıca bak. SAHİLLİOĞLU, Hazine.

105 KK 1792 (maşraf), 1793 (vāridāt). KK 1792’nin başlığında «ta’rîh-i müsvedde-i vāridāt ve maşārif-i hıżāne-i ‘āmile» yazmakta ise de, defterde yalnız gider kayıtları vardır.

106 KK 2218, s. 4.

TABAKOĞLU'da 1680-1750 arasında Osmanlı Devleti'ne ait gelir-gider blançolarını hesaplamıştı¹⁰⁷. Yine bu defterlerden bazılarında faydalanılarak askerî tarih açısından önemlerine değinilmişti¹⁰⁸. İsmail ERÜNSAL da bir defterden yararlanarak Kanunî devri şâirlerine ait listeler sunmuştu¹⁰⁹.

Bununla beraber, bu defterler başka alanlarda da akla hayale gelmeyecek kadar zengin malûmat ihtiva etmektedirler. Aşağıda farklı konularda bazı örnekler sunularak bu defterlerin önemlerinin belirtilmesine gayret olunacaktır.

a. Bazı deyimler hakkında. Alışlagelmiş bir kısım deyimler 16. yüzyıla ait defterlerde farklıdır.

1. *Re'is-i küttâb, re'is-i kâtibân*. Defterlerimizde re'isü'l-küttâb deyimini daimî olarak Farsça terkiplerle yazılmaktadır: «Muştafa Çelebi bin Celâl kâdı, re'is-i kâtibân-ı dîvân tâbî-i tevki'i»¹¹⁰, «Meħmed Çelebi Efendi re'is-i küttâb-ı dîvân-ı 'âlî»¹¹¹, «'Abdurrahman Çelebi Efendi re'is-i küttâb-ı dîvân-ı 'âlî»¹¹², «Maħmūd Çelebi re'is-i kâtibân-ı dîvân»¹¹³, «Feridun Beg re'is-i küttâb»¹¹⁴, «re'is-i küttâb»¹¹⁵. Celâl-zâde kendi eserinde Haydar Çelebi'den bahs ederken «dîvân-ı humâyün kâtiblerinin re'isi» ibaresini kullanıyor¹¹⁶. Mustafa Âlî'de de «re'is-i küttâb»¹¹⁷.

107 SAHİLLİOĞLU, Hazine, s. 1393-1399; Ahmet TABAKOĞLU, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh yayınları, İstanbul 1986, s. 267.

108 Nejat GÖYÜNÇ, «XVI. yüzyılda Türk Askerî Tarihi ile ilgili yeni kaynaklar», *Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler*, Ankara 1983, I, 121-128.

109 İsmail ERÜNSAL, *aynı makale*, s. 7-17.

110 KK 1764, s. 40 (tarih : 21. Rebiü'l-âhir 935/2. Ocak 1529); KK 1863, s. 47 (tarih : 29 Rebiü'l-evvel 940/18. Ekim 1533).

111 KK 1766, s. 9 (tarih : 12. Şevval 960/2. Eylül 1553), s. 17 ve 27.

112 KK 1766, s. 62 (tarih : 10. Cemâziyü'l-âhir 961/13. Mayıs 1554), s. 63, 90, 104, 138; KK 6593, s. 240'de «re'is-i kâtibân» (tarih : 962/1555).

113 KK 1767, v. 7a (tarih : 16. Şevval 976/3. Nisan 1569).

114 KK 6593, s. 264 ve 265 (tarih : 24. Zi'l-hicce 976/9. Haziran 1569). Feridun Beg'e verilen berat için bak. *Münşe'ât-ı Selâim*, İstanbul 1275, II, 572-74.

115 MM 4676, s. 184-185 (tarih : 15. Cemâziyü'l-âhir 1005/3. Şubat 1597).

116 Celalzâde Muştafa (Önsöz, giriş, notlar ve dizinle yayınlayan : Petra KAPPERT), *Geschichte Sultan Süleyman Kanunis von 1520 bis 1557* oder *Tabakât ül-Memâlik ve Derecât ül-Mesâlik*, Wiesbaden 1981, metin 129b.

117 Andreas TIETZE, *aynı eser*, I, 139, satır. 15.

Gerek belgeler, gerekse 16. yüzyılın iki ünlü tarihçisinin kullandıkları deyimler tabirin gelişimi bakımından dikkatle incelenmeye değer. Re'isü'l-küttâb deyimine daha ziyade belgelerde 1571 senesinden sonra rastlanabilmektedir¹¹⁸.

2. *Ķādī-i 'asākīr* veya *Ķāđıyān-ı 'asākīr*. Kadıasker deyiminin de incelenen defterlerdeki şekli budur : «Muhyiddin Çelebi Efendi, Ķadrī Çelebi Efendi *Ķāđıyān-ı 'asākīr*»¹¹⁹, «Mevlānā Abdurrahman Çelebi Efendi *Ķādī-i 'asākīr-i vilāyet-i Rūmeli*, Mevlānā Ca'fer Çelebi Efendi *Ķādī-i 'asākīr-i vilāyet-i Anātōlī*»¹²⁰ gibi.

b. Bazı olayların tarihlenmesine dair. Defterlere günlük gelir-giderler işlendiğinden bazı tarihî olayların kesin hangi günde vuku bulduğunu da bu kayıtlardan öğrenmek mümkün olmaktadır.

1. Şehzade Mustafa hakkında. Kanunî Süleyman'ın büyük oğlu Şehzade Mustafa'nın 1535 senesinde henüz onbeş yaşlarında iken İstanbul'da babası tarafından divanda el öpüp kendisine Saruhan Sancakbeyliği verilir, bu münasebetle kendisine hil'atler giydirilir. Bu merasimde veziriâzam İbrahim Paşa ile ikinci vezir Ayas Paşa bulunmuşlardır. Hammer bu tören tarihini günü ile vermez, fakat Viyana'ya gönderilen osmanlı çavuşunun Ferdinand tarafından kabul edildiği gün olarak belirtir. Çavuşun İstanbul'dan yola çıkış tarihi 1. Şubat 1533'tür. Hammer bu malûmatı Viyana arşivindeki bir rapora dayanarak vermektedir¹²¹. Çağatay ULUÇAY kaynak göstermeksizin bu olayın tarihini «Şubat 1533-Şaban 940» olarak zikr etmektedir¹²². Muhtemelen Hammer'in tesirinde kalmıştır. Defterlerimizden birindeki şu kayıt bu olayı aydınlatır : «teşrif-be-hazret-i Sulţān Muştafa Ķāla'llahu beĶāhu ki livā-i Mağnīsā dāde şūd». Tarih 8. Şevval 939 (3. Mayıs 1533)'dur.

118 BOA, Maliye Ahkām Defteri 17928, s. 402 (21. Şevval 978/17. Mart 1571); MD 24, s. 22 (22. Zī'l-ka'de 981/15. Mart 1574).

119 KK 1764, s. 141-142 (Şaban 938/26. Şubat 1533'ten sonra bir ay).

120 KK 1766, s. 22-23, 45, 55 (960-961/1554).

121 HAMMER, Atā Bey tercümesi, *Devlet-i Osmāniyye Ta'rihi*, İstanbul 1330, V, 128.

122 Çağatay ULUÇAY, «Kanunî Sultan Süleyman ve ailesi ile ilgili bazı notlar ve vesikalar», *Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 229; aynı yazar, «Mustafa Sultan», *İA*, VIII, 690-92.

Bu münasebetle kendisine 400.000 akçe *nakdiye*, bir kaç hil'at, kumaşlar ve hediyeler verilmiştir¹²³. Hammer'in bu münasebetle «birkaç Suriye ve İran şehzâdesi Sultan Mustafa'nın nâ'il olduğu şeref-i kabulde hissedar oldular» şeklinde Türkçe'ye çevrilen haberi kısmen doğrudur. Aynı gün divanda kabul buyurulan ve hediyeler verilenler «Sa'adet Girâyhân» ve «Meḥmed Sulṭân veled-i Şîrvân-şâh»tır¹²⁴.

Şehzade Mustafa hakkındaki diğer bir kayıt da onun öldürülmesi olayını aydınlatıcı niteliktedir. 25. Şevval 960 (4. Ekim 1553)'de Ereğli yakınlarında Aṭalu-Gölü isimli menzilde bulunmaktadır. Otag-ı humâyûna geldiğinde kendisine verilmek üzere hediyeler ve para (*teşrif*) da hazırlanmıştır. Lalası Sun'ullah Bey, defterdarı Hamza Bey, şehzadenin hocası Mevlânâ Sürûri Efendi'ye de hil'atler ve kumaşlar verilecektir. Fakat bunların hepsi iptal edilerek üzerine «hazine mände» (hazinede kaldı) yazılmıştır. İki gün sonra da deftere Şehzade Mustafa'nın getirdiği «pişkeş»ler kaydolunmuştur. Altlarında da «*merhûm Sulṭân Muştafa*» açıklamaları vardır¹²⁵.

2. Daltaban Mustafa Paşa'nın katli olayı. 18. yüzyıl başlarında 7. Ramazan 1114 (25. Ocak 1703)'te Daltaban Mustafa Paşa azl olunarak yerine Rami Mehmed Paşa sadaret mevkiine gelir¹²⁶. Günlere Çarşamba (*yevmü'l-erba'a*)'dır. Bu olayı takiben de eski sadrazam katil edilmiştir. Lâkin katil olayının tarihi ihtilâflıdır. Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa'ya göre, 10. Ramazan (28. Ocak)'da¹²⁷, başka yazarlara göre de 26 veya 27. Ocak'ta katil olunmuştur¹²⁸. Rami Mehmed Paşa'nın sadarete geldiği gün rûznâmçe defterine gelir kayd olunmuştur. Bunlar üç mukataaya ait büyükçe meblâğlardır : 234.000, 76.500 ve 39.120 akçe. Herbirinin yanında

123 KK 1764, s. 173. HAMMER (V, 128) 40.000 duka verildiğini yazıyor.

124 KK 1764, s. 173.

125 KK 1766, s. 11-12. Şehzâde Mustafa'nın katli olayı edebiyatımızda da yankılar yapmıştır : Mehmet ÇAVUŞOĞLU, «Şehzâde Mustafa mersiyeleri», *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 12, s. 641-686.

126 Bekir Sıtkı BAYKAL, «Râmi Mehmed Paşa», *İA*, VIX, 623-24.

127 *Nusretnâme* (İsmet PARMAKSIZOĞLU neşri), İstanbul 1962, II/1, 130.

128 Abdülkadir ÖZCAN, «Daltaban Mustafa Paşa», *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13, s. 325-27.

«an taḥvîl... yed-i Aḥmed Efendi kâtîban-ı dîvân-ı merḥûm vezîr-i ‘âzam-ı sâbîk Muştafâ Paşa», «...merḥûm vezîr-i ‘âzam-ı sâbîk Muştafâ Paşa valî-i Bağdâd der sâbîk», «merḥûm vezîr-i ‘âzam-ı sâbîk Muştafâ Paşa muḥafîz-ı Bağdâd der sâbîk»¹²⁹ açıklamaları vardır.

Bu kayıtlar Rami Mehmed Paşa'nın sadarete gelişi ile Dalta-ban Mustafa Paşa'nın katli olayının aynı gün vuku bulduğunu açıkça ifade etmektedir.

c. Tevcihlerle ilgili kayıtlar. Osmanlı Devleti'nde atamaların (*tevcîhât*) toplu olarak kayd olundukları defterler ruûs defterleri idi. Elde mevcut en eski tarihli defter de 1547 (954) senesine aittir. Bir atama yapıldığı zaman ilgiliye devlet tarafından hil'at veya benzeri hediyeler verilmesi âdet olduğundan, bunlar sarfı gerektirmekteydi. Böylece de masraf olarak hazine rûznâmçelerine tayin işleniyordu. Elimizdeki defterler bu yönden tevcihleri öğrenmemize vasıta olmakla, ruûs defterlerinden daha eski tarihli olanları de bulunduğundan tarihi kaynak olarak değeri artmaktadır.

1. «Tevcih-i mezkûrîn, Meḥmed Beg Ağa-i Yeniçeriyân-ı dergâh-ı ‘alî ki mîrlivâ-i Haleb şûd; Ca'fer Beg mîr'alem-i ḥazret-i sulṭân 'asâkir ki mîrlivâ-i İzvornîk şûd» (tarih : 3. Cemâziyü'l-âhir 941/10. Aralık 1534)¹³⁰.

2. «Ḥazret-i 'Alî Paşa mîr-i mîrân-ı sâbîk-ı Bağdâd ki mîr-i mîrân-ı vilâyet-i Sivâs şûd» (tarih : 21. Zi'l-hicce 960/28. Kasım 1553)¹³¹.

3. «Kâsım Beg kethüdâ-i defter-i tîmârḥâ-i vilâyet-i Diyârbekir ki mîrlivâ-i Oltî şûd der vilâyet-i Gürcistân» (tarih : 13. Şaban 961/14. Temmuz 1554)¹³².

4. «Pîşkeş-i Ḥazret-i Ferḥâd Paşa mîr-i mîrân-ı vilâyet-i Vân ki 'an enderûn âmed» (tarih : 28. Şaban 961/29. Temmuz 1554)¹³³.

129 KK 2024, s. 205-206, 55, 68 ve 76 numaralı kayıtlar.

130 KK 1764, s. 211.

131 KK 1766, s. 21.

132 *Aynı defter*, s. 74.

133 *Aynı defter*, s. 75; bak. Celalzâde, *aynı eser*, v. 463a. Ferhad Paşa 17. Ocak 1557 (16. Rebiü'l-evvel 964)'de de Halep Beylerbeyliği'ne atanmıştır (MD 2, s. 214. Bu defter aslında bir ruûs defteridir).

5. «Tevcih be mîr-i mîrân-ı mezkûrîn be-ḥazret-i Pertev Paşa Ağa-i Yeniçeriyân-ı dergâh-ı 'âlî ki mîr-i mîrân-ı vilâyet-i Rûmelî şüd be-ḥazret-i İskender Paşa ser-bevvâbîn-i evvel ki mîr-i mîrân-ı vilâyet-i Mar'aş şüd» (tarih : 26. Şevval 961/24. Eylül 1554)¹³⁴.

Kendilerine beylerbeyilik veya sancakbeyliği verilenlerle ilgili başka kayıtları Timar Rûznâmçe Defterleri'nde bulmak mümkündür¹³⁵.

d. Bazı muhallelât kayıtları. Arada sırada beylerbeyilerden vefat edenlere ait muhallelât kayıtlarına rastlanmaktadır, bunlardan bilhassa birisi çok ilginçtir.

1. Anadolu Beylerbeyi Husrev Paşa'nın muhallelâtı. Celâlzâde Zî'l-hicce 938 (5. Temmuz 1532 sonrası) olaylarından bahs ederken Anadolu Beylerbeyisi Husrev Paşa adlı bir şahsı da zikr etmektedir. Aynı devirde Diyarbekir ve Rumeli Beylerbeyiliklerinde bulunan bir Husrev Paşa daha vardır¹³⁶. Anadolu Beylerbeyi Husrev Paşa'nın deftere 17. Kasım 1533 (selḥ-i Rebiü'l-âhir 940) ve 8. Şubat 1534 (24. Receb 940)'te iki defa muhallelâtı kayd olunmuştur¹³⁷. Bunlardan ikincisinde paşanın kitapları (*kitâbhâ-i müte-nevvi'a*) teker teker yazılmıştır. Kelâm ve siyerler dışında şunlar vardır : «*Tevâriḥ-i Ṭaberî* müzehheb 1 cild, *Şehnâme-i muşavver* müzehheb 1 cild, *Kimyâ-yı sa'âdet*¹³⁸ 1 cild, *Câmi 'ü'l-kavâ'id* Türkî

134 KK, Nr. 1766, s. 88.

135 Meselâ İskender Paşa'nın Mar'aş Beylerbeyiliğine tayini ile ilgili bir belge TRD 6, s. 818'de bulunmaktadır. Yine İskender Paşa ile ilgili bir başka kayıt için bak. TRD, Nr. 2, s. 851. İskender Paşa'nın bazı vakıfları için bak. Gerd WINKELHANE ve Klaus SCHWARZ, *Der osmanische Statthalter Isken-der Pascha (gest. 1571) und seine Stiftungen in Ägypten und am Bosphorus*, Klaus SCHWARZ Verlag, Bamberg 1985.

136 Celâlzâde, *ayn eser*, v. 216b (Anadolu BB), v. 162a, 163a (Diyarbekir BB), 297b (Rumeli) BB; *Peçevi Tarihi*, haz. B. S. BAYKAL, Ankara 1981, I, 23, 30.

137 KK 1863, s. 61 ve 116.

138 İmam Gazzâlî (1058-1111)'nin *İḥyâ 'ulûm ud-dîn* adlı eserinin Farsça tercümesidir (Kasım KUFRALI, «Gazzâlî», *İA*, IV, 758). Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bir çok Türkçe tercümeleri bulunmaktadır. Bunlar arasında birisi de Kanunî devrinde yapılmıştır (Fehmi Edhem KARATAY, *Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, I, 43-47.

1 cild, *Tuḥfetü'l-ümera* Türkî 1 cild, *Cevâhir-nâme*¹³⁹ Türkî 1 cild, *Divân-ı Şems-i Tebrizî*¹⁴⁰ Fârisî 1 cild, *Tevâriḥ* Fârisî 1 cild, *Câmi'ü'l-hikâyât*¹⁴¹ Fârisî 1 cild, *Ḥamse-i Câmî*¹⁴² Fârisî 1 cild, *Mecma'ü'l-resâ'il* Fârisî 1 cild».

2. Rumeli Beylerbeyi Behram Paşa hakkında.

Mart 1530'da Anadolu Beylerbeyliği'nden Rumeli Beylerbeyliği'ne atanan Behram Paşa¹⁴³ 22. Mart 1532 (14. Şaban 938) gecesi uykuda iken bir kısım hizmetkârları tarafından katl olunur. Kendisi doğru, ihtiyaç sahiplerine yardımdan hoşlanır, muharebe-lerde de gözü pek bir devlet adamı olarak tanımlanır¹⁴⁴. Onun muhalefâtına ait iki kayıt vardır, birisi 28. Eylül 1533, diğeri 14.2.1534 tarihlidir. Bu münasebetle eşinden bahs olunmaktadır : «Fâtîma Hâtûn bint-i İskender Beg zevce-i merḥûm Behrâm Paşa mîr-i mîrân-ı vilâyet-i Rûmelî¹⁴⁵.

3. Semiz Ali Paşa hakkında.

Kanunî Süleyman zamanında dört sene kadar sadrazam olan ve Haziran 1565'te vefat eden Semiz veya Kalın lakaplı Ali Paşa'

139 Muhammed b. Mansur (7. yüzyıl yazarlarından)'un kıymetli taşlar hakkındaki Farsça eseri olup Rebiü'l-evvel 923 (Mart-Nisan 1517)'de yazılan bir kopyesi Viyana'da (Gustav FLÜGEL, *Die arabischen, persischen, türkischen Handschriften der k. u. k. Hofbibliothek zu Wien*², Georg Olms Verlag, Hildesheim - New York, 1977, II, 516-17) Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde de bir mecmua içinde bir Türkçe tercümesi bulunmaktadır (KARATAY, *aynı eser*, II, 116 no. 2321 *Külliyât-ı Zâ'ifi*, VIII. eser).

140 Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin etkilendiği derviş ve şeyh. Ona atf edilen eserlerin kendi kaleminden olmadığı ileri sürülmektedir (Tahsin YAZICI, «Tebrizî», *İA*, XII, 99-103).

141 Cemaledin Muhammed 'Avfi'nin Nizamülmülk için kaleme aldığı Farsça eser olup II. Murad, Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Süleyman devirlerinde üç defa Türkçe'ye çevrilmiştir (FLÜGEL, *aynı eser*, I, 410-13; KARATAY, *aynı eser*, II, 287-88).

142 Mevlânâ Nureddin 'Abdurrahman b. Ahmed, Câmî takma adı ile meşhur İran şâiridir (1414-1492).

143 KK 1764, s. 80.

144 «müstakim ... erbâb-ı hâcâtı luḫfla dilşâd idüb eşhâb-ı niyâz ve murâdâtın dil-i vîrânelerini âbâd itmeğe sa'y ve ictihâd iderdi», «küffâr-ı ḫaksâr ile gâzv ve cihâd olsa deyu mertebe-i şehâdet arzu iderdi» (Celâlzâde, *aynı eser*, v. 205b; ayrıca bak. *Peçevî Tarihi*, I., 24.

145 KK 1863, s. 31, 122.

nın da muhalefatından haberdar olunmaktadır¹⁴⁶. Nakit olarak 24. Şubat 1570'de 3.238.600 akçe, 185.155 sikke-i hasene, 1.415 gurus hazineye irad kayd olunmuş, bu paradan Dergâh-ı âli müteferrikalarından ve Galata'da ihracat-ı hassa emini Mustafa Çelebi'ye donanma kadırgalarında kürekçilerin mevâcibi olarak iki defada (26. Şubat ve 5. Mart 1570'de) 3.000.000 akçe teslim olunmuştur¹⁴⁷.

e. Acemi oğlanları hakkında. UZUNÇARŞILI¹⁴⁸ Fatih devrinde Trabzon'dan acemi oğlanı devşirildiğini, Yavuz Selim zamanında ise Kayseri'den acemi oğlanı alındığını, hatta II. Bayezid döneminde Bursa havalisinden de bu uygulamanın yapıldığını, III. Mehmed zamanında ise Trabzon'dan acemi oğlanı alınmasının kaldırıldığını yazar. 1534 başlarında İstanbul'daki acemi oğlanları arasında Erzincanlı, Tokatlı, Trabzonlu, Sivaslı, Karahisarlı olanlarına rastlanmaktadır¹⁴⁹. 1590'da bu ocağa oğlan devşirmek için Rumeli'ne ve Anadolu'ya gönderilen yeniçeri çorbacılarının ve sürücülerin «Etrâk»ten de oğlan devşirdiğini Selânikî kayd eder¹⁵⁰. Koçi Bey yeniçeri ocağına nizam dışı eleman alınmasını II. Bayezid zamanından başlatır¹⁵¹, lâkin acemi oğlanlarının göçebe Türkmenler arasından da alınmasına ne zamandan itibaren devam olunmuştur, şimdilik açıklığa kavuşmamıştır.

146 M. Tayyib GÖKBİLGİN, «Ali Paşa», *İA*, I, 341-42.

147 KK 1767, v. 2b.

148 *Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, Ankara 1943, I, 19-20. 1484 Haziran'ında Bursa'ya akrabasını görmeğe giden bir yeniçeri için bak. Halil İNALCIK, «Osmanlı idare, sosyal ve ekonomik tarihiyle ilgili belgeler : Bursa kadı sicillerinden seçmeler», *Belgeler*, X, sayı 14, 54 numaralı belge (s. 20).

149 KK 1863, s. 123.

150 Mehmet İPŞİRLİ (Hazırlayan), *Tarih-i Selânikî*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yayınlarından no. 3371, İstanbul 1989, I, 220. Acemi oğlanı için bak. Mücteba İLGÜREL, «Acemi oğlanı», *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I, 325; Basilike D. PAPOULIA, *Ursprung und Wesen der «Knabelese» im Osmanischen Reich*, Südosteuropäische Arbeiten 59, München 1963; Speros VRYONIS, «Seljuk gulams and Ottoman devshirmes», *Der Islam*, XLI (1965), 224-52; V. L. MENAGE, «Some notes on the devshirme», *BSOAS*, XXX (1966), 64-78.

151 *Koçi Bey Risalesi*, s. 41.

Defterlerimizden acemi oğlanları sayılarını ve bunların nelerde görevlendirildiklerini de tesbit etmek mümkündür. Aşağıda Koçi Bey'in verdiği rakamları da ekleyerek bir mukayese yapılacaktır :

	1569'da ¹⁵²	1582'de ¹⁵³	1589'da ¹⁵⁴	Koçi Bey ¹⁵⁵
İstanbul'da :	6.715	8.810	9.085	
Edirne ve Gelibolu'da :	516	586 ¹⁵⁶		
T o p l a m :	7.231	9.396	9.085	7495/9200

Koçi Bey'in rakamlarının 1574 ve kendi zamanına (IV. Murad devri) ait olduğu gözönüne getirilirse defterlerdeki ile birbirine yakın olduğu anlaşılır.

f. Yeniçeriler hakkında. Aynı şekilde yeniçeri adedi hususunda da bir kısım rakamlar ve bilgi vermek imkânı vardır.

İNALCIK 1475'te yeniçeri adedini 6.000, Kanunî Süleyman zamanında da 12.000 olarak gösterir¹⁵⁷. BARKAN da Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki bir belgeye dayanarak 920/1514'de Der-gâh-ı âli yeniçerilerinin sayısını 10.156 olarak verir¹⁵⁸. 1569 ve 1582 tarihlerinde ise durum şu şekildedir :

1569'da 11.535 yeniçeriden 2.126'sı muhtelif kalelere nöbetçi olarak gönderilmişlerdir : 250 Kefe'ye, 200'er Rodos, Bogdan ve Anabolu'ya, 180'er Azak ve Draç'a, 150 Sakız'a, 140 Kâzımeyn'e, 135 Preveze'ye, 121 Dukakin'e, 120'si Moton ve Koron'a, 100 Ma'muriye'ye, 50 adedi de İnebahti kalesine¹⁵⁹.

152 KK 1767, s. 4.

153 KK 1771, s. 73.

154 KK 1773, s. 9.

155 *Koçi Bey Risalesi*, s. 38.

156 Bunlardan 441'i Edirne'deki hasbahçe'de, 145'i Gelibolu'da görevlidirler : KK 1771, s. 73.

157 Halil İNALCIK, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London 1973, s. 108.

158 Ömer Lütüf BARKAN, «H. 933-934 (M. 1527-1528) mali yılına ait bir bütçe örneği», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV (1953-54), s. 312.

159 KK 1767, s. 4.

1582'de ise dergâh-ı âlî yeniçerileri sayısı 16.456'ya yükselmiştir. Bunlardan 3.200'ü Şirvan'da, 434'ü Tiflis'te, 300'ü de donanma hizmetindedir¹⁶⁰; böylece İstanbul dışına gönderilen yeniçeri miktarı 4.334'e çıkmıştır.

Lala Mustafa Paşa 1578 Ağustos'unda Tiflis'i zapt edince burada 6.000 kişilik bir muhafız bırakmıştı. Aynı senenin Eylül ayında da Şirvan ülkesi Osmanlı idaresine girmişti. Bununla beraber Osmanlı-Safevî mücadelesi 1590'a kadar devam etti¹⁶¹. Bu nedenle Nisan 1589'da 421 yeniçeri Şemâhî ve Demirkapu kalelerine muhafız olarak gönderilirler¹⁶².

g. Kâtipler hakkında. Son zamanlarda Osmanlı bürokrasisinde kâtiplerle ilgili araştırmalar çoğalmağa başladı. Daha ziyade hazîne-i 'âmire ve divan kâtiplerini kapsayan bu çalışmalar muhasebe ve mevâcib defterleri gibi arşiv belgelerine de dayandırılmaktadır¹⁶³.

Hazîne-i 'âmire rûznâmçe defterleri bu sahada ana kaynağı oluşturmaktadırlar. Bunlarda hem merkezî devlet, hem de taşra hazinelerinde görev alan kâtipleri bulmak, bunlar hakkında bilgi edinmek mümkündür.

Devlet merkezinde kâtiplerin sayısı sık-sık değişmekte ise de, 1531/937 ve 1574/982 senelerinde kâtiplerin toplam sayısının aynı oluşu 16. yüzyılda oldukça istikrarlı bir düzen olduğunu göstermektedir :

160 KK 1771, s. 73.

161 Bu olaylar için bak. Bekir KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İrân siyâsî münasebetleri, 1578-1590*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yayınlarından no. 888, İstanbul 1962; Rana von MENDE, *Muşafâ 'Âlî's Fırşat-nâme. Edition und Bearbeitung einer Quelle zur Geschichte des persischen Feldzugs unter Sinân Paşa 1580-1581*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1989.

162 KK 1773, s. 9.

163 C. FLEISCHER, *aynı makale*, s. 137-39; Linda T. DARLING, «Ottoman Salary Registers as a Source for Economic and Social History», *The Turkish Studies Association Bulletin*, XIV/1 (1990), s. 13-33.

1531/937'de¹⁶⁴1574/982'de¹⁶⁵

33	kātibān-ı hıżāne-i 'āmire kātibān-ı dīvān,	29
8	tābi'i-i defterdārān	
15	tābi'i-i tevki'i kātibān-ı āhkām-ı māliye	25 8
38	şāgirdān	32
94	Toplam	94

Aynı tarihlerde hazine-i 'āmire kâtiplerinin de görev dağılımı şöyledir :

1531/937'de

1574/982'de

1	rūznāmçe-i evvel	1
1	rūznāmçe-i şānī	1
—	rūznāmçe-i vezīr-i ā'zam	1
1	vezzān	—
2	muḥāsebe-i Rumeli, Anadolu	2
1	muḥāsebe-i 'Arab	
1	āhkāmī	—
7	muḳāta'aī	9
1	mu'kābele	1
4	tezkireī	5
2	mevḳūfātī	2
3	vāridātī	3
1	teslīmātī	1
1	teşrīfātī	1
1	divitdār	—
1	kātib-i mehterān-ı ḥayme	—

164 KK 1764, s. 211, FLEISCHER; aynı makale, s. 138.

165 KK 1770, s. 60-61; krş. Koçi Bey Risalesi, s. 16.

1	kātib-i maṭbah	—
1	kātib-i ehl-i ḥıref	—
1	kātib-i ḥayyāfın	—
1	muḥzır-ı yeniçeriyān-ı dergāh-ı ‘ālī	—
1	çavuş-ı yeniçeriyān-ı dergāh-ı ‘ālī	—
—	mevcūdātī	1
—	vāridātī-i sâbık	1
33	Toplam	29

1531’de mukataacıların ve tezkirecilerin birisi «vilâyet-i ‘Arab»¹⁶⁶ diye tasrih edilmiştir. Diğerlerinin görev mahalleri belirtilmemiştir. 1574 tarihinde ise mukataacıların birisi «evvel», üçü «Rumeli», dördü «Anadolu», birisi de «maden» olarak belirtilmiştir. Tezkirecilerden de birer tanesi Rumeli ve Anadolu, ikisi kale (tezkire-i kılâ’-i şıkk-ı evvel, şıkk-ı şânî), bir tanesi de «şıkk-ı şânî» tezkirecisi olarak gösterilmektedir.

Bu memuriyetlerden hangisinden bir diğerine terfî edildiği de, yine 1574 tarihli bir atama listesinden anlaşılmaktadır: Rûznâme-i evvel makamına rûznâme-i şânî, ondan boşalan yere muḳāta‘a-i evvel tayin olunmuşlardır. Maden mukataacısı muḳāta‘a-i evvel, mukataacı da maden mukataacısı olmuştur. Kale tezkireciliğinden mukataacılığa, mevkûfâtîlikten kale tezkireciliğine, mukātaa şâgirdliğinden de mevkûfâtîliğe yükselmiştir¹⁶⁷.

Bir taşra ḥazîne-i ‘âmire teşkilâtı hakkında da Diyarbekir’e ait 1040/1631 tarihli bir defter vasıtası ile bilgi edinmek mümkündür: Kâtiplere ve şâgirdlerine yıllık bayram harçlıkları verilmiş, bu münasebetle de hepsi zikr olunmuşlardır:

« m a s r a f ————— 1
sâlyâne-i ‘iydiyye-i küttâb ve şâgirdân-ı ḥızâne-i Diyarbekir
vâcib sene 1040 ber-müceb-i ‘âdet-i ḳadîme ve ber-müceb-i buy-
ruldî-i Mevcî ‘Alî Paşa Defterdâr-ı ḥızâne-i mezbûre

¹⁶⁶ Bu deyim için bak. BARKAN, *aynı makale*, s. 306.

¹⁶⁷ KK 1768, s. 105.

berây-ı Hâzret-i Defterdâr Paşa	3000 'oşmânî
berây Rûznâmeî Efendi	2500 'oşmânî»

Kâtipler de muķāta'a-i evvel, muķāsebeî, muķāta'a-i şıķķ-ı şānî, muķābele-i ğilmān, muķāta'a-i cedîd, rûznāmçe-i Hâzret-i Paşa, tezkire-i mâliye, muķābele-i kılâ', vâridât» olarak sıralanmaktadır. Bunların her birine 1650'şer 'oşmânî düşmektedir. «Rûznâme-i Hâzret-i Paşa» şeklinde kayd olunan bir başka kâtip de yalnız 500 'oşmânî almış görünmektedir.

Aynı listede 9 şâgird ve sarraflar vardır, fakat bunların sayısı verilmemektedir :

«rûznâmeî hâlife, muķāta'a-i evvel, hâlife-i muķāsebe, hâlife-i muķāta'a-i şıķķ-ı şānî, hâlife-i muķābele-i ğilmān, hâlife-i muķāta'a-i cedîd, hâlife-i tezkire, hâlife-i muķābele-i kılâ', hâlife-i vâridât, sarrāfān». Şâgirdlerin her biri 300'er 'oşmânî almaktadırlar¹⁶⁸.

Kâtipler arasında sarrafın bulunması biraz yadırganacak bir husustur. Lâkin bir ruûs defterindeki 30. Eylül 1585 (5 Şevval 993) tarihli bir kayıt bizi bu konuda aydınlatır. Bu tarihte divana gelip müslüman olan ve Mehmed adı verilen bir yahudinin mesleği «üstad sarrāf» olarak belirtilmiştir. Bu nedenle kendisi» Di-vân-ı humâyûnda sarrāflık hizmeti» etmeğe memur edilir. Meh-terler bölüğünde 2 akçe de ulûfe verilir. Böylece 1585'de divanda sarrafların bulunduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen Diyarbekir' de de hazine-i 'âmire kâtipleri arasında sarrafların bulunuşu aynı sebeptendir^{168a}.

h. Osmanlı Hanedanı mensubu hanım sultanlar hakkında. Uzun yıllar önce Edebiyat Fakültesi'nde yapılan bir lisans tezinde arşiv belgelerinin kullanılması ile Osmanlı Hanedanı'na mensup pek çok hanım sultanların isimlerinin ortaya çıkartılacağına işa-ret olunmuştu¹⁶⁹. Bu çalışmada faydalanılan belgeler saray mas-

168 KK 1925, s. 7.

168a KK 246, s. 58.

169 Adnan GİZ, *Osmanlı prensesleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fa-kültesi, mezuniyet tezi, 1950. Basılmamış olan bu çalışmada A-G harflerine göre düzenlenmiş kısım yer almaktadır.

raf defterleri ile bazı tayinat ve teşrifat defterleri idi. Bu defterlerin hepsi de Kepeci tasnifindekilerdi. Hazine-i 'amire'ye ait defterlerde de bu konuda zengin malûmat bulunmaktadır. Bunlara bir kaç örnek vermek dikkat çekici olacaktır.

1. «Aşlıhân Sultân duhter-i Selçuk Sultân zevce-i Yunus Paşa ki veledeş müteveffâ şüd»¹⁷⁰. II. Bayezid'in Selçuk Sultan isminde bir kızı olduğunu, daha önce de Çelebi Mehmed'in aynı adı taşıyan bir kızını Mehmed Süreyya Bey¹⁷¹ kayd etmektedir. 21. Şubat 1529 (12. Cemâziyü'l-âhir 935)'te kendisinden bahs olunan Selçuk Sultan II. Bayezid'in kızı mıdır?

2. «'Ayn-ı Şâh Sultân bint-i El-aldî Sultân zevce-i Abdüsselâm Bey»¹⁷². 'Ayn-ı Şâh Sultan'ın 2. Nisan 1569 (15. Şevval 976)' da İsmî-Hân Sultan adlı bir kızından da bahs olunmaktadır¹⁷³.

II. Bayezid'in 'Ayn-ı Şâh isimli bir kızı olduğu bilinmektedir¹⁷⁴.

3. İsmî-Hân Sultan. II. Selim devrinde üç tane aynı adlı hanım sultana ait kayıtlar vardır : «İsmî-Hân Sultân zevce-i Hazret-i Vezîr-i â'zam», «İsmî-Hân Sultân duhter-i Şâh Sultân»¹⁷⁵. Bunlardan birincisi II. Selim'in kızı ve Sokullu Mehmed Paşa'nın eşi olan sultandır. İkincisinin ise annesi Sultan Süleyman (Kanunî)'in kızkardeşi ve Lutfi Paşa'nın refikası olan hanımdır. Üçüncüsü de 'Ayn-ı Şâh Sultan'ın kızıdır. Arşiv belgeleri dışında ilk ikisine rastlanmamaktadır.

4. H'vândî Sultân «duhter-i Sultân 'Alâeddin bin Sultân Ahmed» ... zevce-i Şun'ullah Beg mîrlivâ-i Kaştamönî»¹⁷⁶. II. Bayezid'in Ahmed ismindeki bir şehzadesinin, onun da Alâeddin adlı bir oğlunun varlığı bilinmektedir. Her ikisi iki sene ara ile 1512

170 KK 1764, s. 44.

171 *Sicill-i 'Osmânî*, İstanbul 1308, I, 38.

172 KK 1764, s. 124. Kayıt 12. Şevval 937 (21. Mayıs 1531) tarihlidir.

173 KK 1767, s. 5.

174 Mehmed Süreyya, *ayn eser*, I, 59.

175 KK 1767, s. 4-5.

176 KK 1764, s. 38.

ve 1514 senelerinde vefat etmişlerdir¹⁷⁷. Yukarıdaki hanımın onun kızı olması kuvvetle muhtemeldir.

Rüznâmçe defterlerinde, diğer arşiv belgeleri ile birlikte bu yolda yapılacak araştırmaların Osmanlı Hanedanı'na ait pek çok bilinmeyenleri ortaya çıkartacağına şüphe etmemelidir. İsimler de ayrıca hayli dikkat çekicidir.

i. Elçilere yapılan karşılama hakkında. Osmanlı ülkesine ister hükümdar İstanbul'da olsun, ister Edirne'de veya seferde bulunulsun Batı'dan ve Doğu'dan pek çok memleketten elçiler gelir. Bunlar zamanının tarihi eserlerine kısmen yansır. Meselâ 21. Ağustos 1529 (16. Zi'l-hicce 935)'da Mohaç sahrasında bulunan Osmanlı ordugâhına kendisine Macar (Engürüs) Krallığı verilen János Szapolyai gelerek Kanunî Süleyman'ı istikbal eder. O tarihte reisülküttâb bulunan Celâl-zâde Mustafa Çelebi olayı şöyle anlatır : «mâh-ı mesfûrun 13. günü Mohács sahrâsına konuldi. Ol maħalde Engürüs krallığı 'inâyet olunan mezkûr Kral János padişâh-ı melek-hisâl ve sürüş-ricâl hâzretlerini istikbâl eyleyüb Engürüs 'askeri ile ol-maħalde gelüb ordû-yi humâyûna karîb yerde kondi. Yârındâsi oturağ olub Kral ile Engürüs Begleri dest-büs-i devlet-me'nûs için divân-ı 'alışân olub ... hâzret-i padişâh-ı âfâkın dest-büs-ı şerîfleri ile müşerref oldi huzûr-i padişâh-ı 'âlempe-nâhda hitâb-ı müsteşâb ile müşerref olub hâtırın sorub teselli vir-diler. Taşra çıkub otâğ-i humâyûn kapûsında dört kıt'a hil'at-ı zer-rin ile ser-efrâz olub»¹⁷⁸.

Temmuz 1567'de de Edirne'ye İran'dan Şah Tahmasb'ın bir elçisi gelir. Selânikî'nin «diyâr-ı Şark vâlisi Şah Tahmasb tarafından Naħcivân ve Revân Hâkimi Şah-külî-Hân» diye tanımladığı zat beraberinde hediyeler getirmekte, bin kadar refakatçisi bulunmaktadır. Her tarafta devletin kudretini göstermek için önlemler alınması da emr olunmuş, beylerbeyilere «sipariş-nâmeler» gönderilmiştir¹⁷⁹.

177 Mehmed Süreyya, *aynı eser*, I, 58.

178 Celâl-zâde (KAPPERT neşri), s. 186a-b.

179 İPŞİRLİ, *aynı eser*, I, 67.

Defterlerimizde bu kabil ayrıntılar bulunmamakla beraber elçilere devlet tarafından verilen hediyelerin ve paranın miktarlarındaki farklılıklar, elçilerle ilgili kayıtlarda kullanılan ifadeler dikkat çekici olduğu kadar, o tarihlerde elçilerin mensubu oldukları devletlerin Osmanlı yöneticileri nazarındaki kıymetini de vurgulayacak niteliktedir. Bu bakımdan kayıtlara bir kaç örnek verilmektedir :

1. İran elçileri. «Hasan Beg elçi-i Şeyh İsmâ'il Mîr-i Şark» (Muharrem 930/10. Kasım 1523'ü takip eden bir aylık süre)¹⁸⁰. HAMMER bu tarihlerde bir elçinin gelişinden bahs eder, fakat ismini vermez¹⁸¹.

«Elçi-i Tahmâs-Şâh Mîr-i vilâyet-i 'Acem ki pişkeş âverde» (Ramazan 938/19. Aralık 1532'yi takip eden ay). Kendisine nakid olarak 60.000 akçe, çeşitli elbiseler, kumaşlar, bakır kaplar, adamlarından 9 kişiye de birer elbise (câme) verilmiştir¹⁸².

1553 Ekim'inde Mîr Şemseddin, Eylül 1554'te de Şâh Kûli Beg Tahmasb'ın elçileri olarak gelmişlerdir. Bunlar da «elçi-i Tahmâs-Şâh Mîr-i vilâyet-i 'Acem» olarak tanımlanırlar¹⁸³.

2. Viyana'dan gelenler. Bunlardan ikisine Rebiü'l-evvel 937 (23. Ekim - 21. Kasım 1530)'de, 1. Zi'l-hicce 938 (5. Temmuz 1532)'de de iki başka elçiye adam başına onar bin akçe nakid para, elbiseler (câmehâ), kumaşlar (akmişe) ve bakır eşyalar verilmiştir. Bunlardan «elçi-yi Ferenduş Kral-ı Nemçe» diye bahs olunmaktadır¹⁸⁴.

1530'da gelenler Nikolaus Juričić ve Joseph von Lamberg'dir. 17. Ekim 1530'da İstanbul'a varmışlar, 7. Kasım'da Kanunî Süleyman tarafından kabul edilmişler, 13. Kasım'da da kendile-

180 KK 1766, s. 116.

181 HAMMER, V, 357.

182 KK 1764, s. 147.

183 KK 1766, s. 13 ve 90. Aynı defterde Ramazan 938 (7. Nisan - 6. Mayıs) içerisinde pişkeş getiren bir başka İran elçisinden bahs olunmaktadır, ismi sade «Dede» olarak yazılmıştır : s. 116.

184 KK 1764, s. 107 ve 152.

rine padişahın hediyeleri verilmiştir¹⁸⁵. Bu sefaret heyetinde bulunan Benedikt KURIPESIC hatıralarını yayınlamıştır: *Itinerarium der Gesandtschaft König Ferdinand I. von Ungarn nach Konstantinopel 1530*¹⁸⁶. Türkçesi: Özdemir NUTKU, *Benedict Curipeschitz, Yolculuk günlüğü 1530*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1977.

1532 yazında gelenler ise yine Joseph von Lamberg ile Leonhards von Nogarola adındaki elçilerdir¹⁸⁷.

1582'de İstanbul'a bulunan ve pişkeş getirdiği için kendisine 5.000 akçe ile elbiseler ve kumaşlar hediye edilen elçiden (Friderich PREIMER) «elçi-i Kral-ı Beç» şeklinde bahs olunmaktadır¹⁸⁸.

3. Fransız elçileri hakkında. Bunlardan birisi Temmuz 1532'de huzûr-ı humâyûna kabul edilen Antoine de Rincon'dur¹⁸⁹. Kendisinden «elçi-i Efrenc» diye bahs olunmaktadır. Kendisine nakit olarak 30.000 akçe ve elbiseler, kumaşlar, bakır eşyalar verilir¹⁹⁰.

1554'te de ayrı ayrı iki Fransız elçisi (*Elçi-i Kral-i Françe*) gelir¹⁹¹. Bunlardan birisi Michel Codignac'tır. Kendisi ile ilgili kayıt 13. Mayıs 1554/10. Cemâziyü'l-âhir 961 tarihlidir.

4. Tunus elçisi. Ebü'l-Hasan adındaki bu elçi «elçi-i mîr-i vilâyet-i Tünüs» olarak tanıtılmakta ve kendisine 7.000 akçe ile

185 Christine TURETSCHKEK, *Die Türkenpolitik Ferdinands I von 1529 bis 1532*, Verlag Notring, Wien 1968, s. 150 vd.; Anton C. SCHAENDLINGER, «Die osmanisch-habsburgische Diplomatie in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts», *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), 183-184.

186 Karl Nehring, *Iter Constantinopolitanum*, Münih Üniversitesi Fin-Uğriş semineri yayını, no. 17, München 1984, s. 53.

187 TURETSCHKEK, *aynı eser*, s. 246 vd.

188 KK 1771, s. 74; HAMMER, *aynı eser*, VI, 100 (elçi Atmeydanı'ndaki Şehzade Mehmed'in sünnet düğününe katılmış).

189 TURETSCHKEK, *aynı eser*, s. 255-57.

190 KK 1764, s. 152. Padişah tarafından kabul tarihi 2. Zî'l-hicce 938/6. Temmuz 1532 olmalıdır. Kendisine hediyeler verildiğine dair kayıt bu tarihlidir.

191 KK 1766, s. 62 ve 99. Bunlardan birisinin ismi defterde zikr edilmektedir: Michel Codignac. Celâl-zâde (KAPPERT neşri, 482a) Fransız elçisinin de geldiğinden bahs eder, fakat isim vermez.

1 kat elbise, 4 bakır kadeh ile bir tepsi verilmektedir. Kayıt tarihi Ramazan 938 (7. Nisan - 6. Mayıs 1532)'dir¹⁹².

5. Fas elçisi. Ebü'l-Kâsım adındaki bu zat da «elçî-i Mevlâ Ahmed Hâkim-i vilâyet-i F'as» şeklinde tanıtılmaktadır, pişkeş getirmiş, kendisine ve 7 refakatçisine birer elbise (câme) verilmiştir¹⁹³.

III. Sonuç. Hâzîne-i 'âmire ile ilgili muhasebe defterleri yalnız osmanlı bütçeleri ile ilgili araştırmalarda kullanılırlarsa, bunlardan pek az faydalanılmış olur. Osmanlı malî tarihi ile ilgili araştırmalarda da gelir ve gider guruplarının gözden geçirilerek devletin bünyesindeki değişiklikleri anlamak mümkün olacaktır. Defterlerdeki farklılıklar da muhtemelen aynı nedenlerden doğmuştur.

192 KK 1764, s. 147.

193 KK 1771, s. 72; HAMMER, *aynı eser*, VII, 106. III. Murâd ve Mulay Ahmed el-Mansur arasında siyasi ilişkilerin 1581'den itibaren sıklaştığı, Osmanlı Devleti ile Fas Sultanı arasında karşılıklı elçiler gönderildiği bilinmektedir. Lâkin bunlardan yalnız *En-Nafhat el-Miskiyya fi-s-Sifarat et-Tourkiyya* (Fransızca tercümesi ile yayımlayan Henry de CASTRIES, *Relation d'une ambassade marocaine en Turquie 1589-1591*, Paris 1929) adlı bir sefaret-nâme bırakan Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed et-TAMGROUTI'nin adı günümüze intikal etmiştir. Ayrıca bak. Abderrahim ben HADDA, «Une description marocaine de Constantinople au XVIIe siècle, La relation de Tamgrouti», *Studies on Turkish-Arab Relations, Annual 3*, İstanbul 1988, s. 13-29.